

Destruccions de poblats i constructes arqueològics: l'impacte de la Segona Guerra Púnica a Menorca¹

Destruction of settlements and archaeological constructs: the impact of the Second Punic War on Minorca

*Debades mir... No veñç la llum del dia
la fosca del passat;
mes pot volar millor la fantasia
pel buit meravellós de lo ignorat.*

Miquel Costa i Llobera

La recerca en el registre arqueològic de les traces de la hivernada de Magó a Menorca en el transcurs de la Segona Guerra Púnica va trobar en el poblament de Trepucó, sobretot a partir de les excavacions de 1976-1986, els primers suposats indicis. Amb el pas dels anys i de successives publicacions i projectes arqueològics es va estendre la idea d'una destrucció de molts poblats sota diferents signes de violència vinculats a l'ocupació bàrquida, sovint per interpretacions forçades de noves dades que expressaven més la voluntat d'inserir-les en el discurs assumit que el que demostraven en si mateixes. En aquest article, s'analitza la formació del constructe al llarg de gairebé quatre dècades i se'n revisen els contextos arqueològics, especialment des d'una òptica cronològica.

Paraules clau: Segona Guerra Púnica, destruccions d'assentaments, hivernada de Magó, anàlisi arqueològica.

The first archaeological evidence backing Mago's supposed wintering in Minorca during the Second Punic War was uncovered at the settlement of Trepucó, in particular during the 1976-1986 excavations. The passing of time saw an expansion in publications and archaeological projects of the notion of the violent destruction of many settlements during the Barcid occupation. Yet these interpretations often appear to be forced, expressing more the desire to align the data into an existing narrative than identifying the evidence for what it really is. This article analyses the development of this construct over almost four decades through a discussion of the archaeological contexts with a special emphasis on chronology.

Keywords: Second Punic War, settlement destruction, Mago's wintering, archaeological analysis.

1. La redacció d'aquest article ha comptat amb el suport econòmic del Departament de Cultura, Educació, Joventut i Esports del Consell Insular de Menorca, a través de la Línia 4, relativa a publicacions científiques, dels ajuts a accions per millorar el coneixement, la salvaguarda i la difusió del patrimoni històric de Menorca (BOIB, núm. 113, 15-8-2023).

Aquest article pretén analitzar el procés de creació, a finals del segle XX, del constructe que assumeix com a veritat històrica la destrucció més o menys generalitzada de poblats menorquins per part de les tropes del general cartaginès Magó a finals de la Segona Guerra Púnica (a partir d'ara, 2GP), així com les bases arqueològiques que el van crear i l'han alimentat des d'aleshores, les quals se sotmeten a crítica. La revisió dels registres arqueològics publicats, així com dels contextos dels jaciments de Trepucó i de Biniparratx petit directament estudiats per nosaltres, no en suporta la hipòtesi.²

Calamo currente: construït des de la dècada dels vuitanta a partir de Trepucó

El suposat impacte de la 2GP damunt del registre arqueològic es remunta, en la mesura dels nostres coneixements, a l'any 1986, data de la

primera edició de la guia del poblat de Trepucó (fig. 1 i 2). Lluís Plantalamor i Cristina Rita hi esmentaven que la zona nord-oest del poblat va ser destruïda en el marc d'aquell conflicte bèl·lic (fig. 3), si bé alhora afirmaven que el creixement del nucli colonial de *Mago* va marcar un progressiu abandonament del poblat talaiòtic, que esdevindria residual davant d'aquest enclavament, el qual prendria el relleu en el domini del port de Maó (Plantalamor i Rita 1986a: s/p).

Aquell mateix any, els mateixos autors, a les conclusions d'un article sobre les «influències colonials» en la ceràmica a mà local, estenien la destrucció a un seguit de «poblats del port de Maó» al final de la 2GP (Plantalamor i Rita 1986b: 385).

Encara el 1986 Guillem Rosselló Bordoy va atribuir, amb reserves, l'ocultació de l'estatueta d'Imhotep dins el santuari de taula de l'assentament de Torre d'en Galmés al despoblament ocasionat per les lleves cartagineses al llarg de la conflagració de finals del s. III a.n.e., més que a la

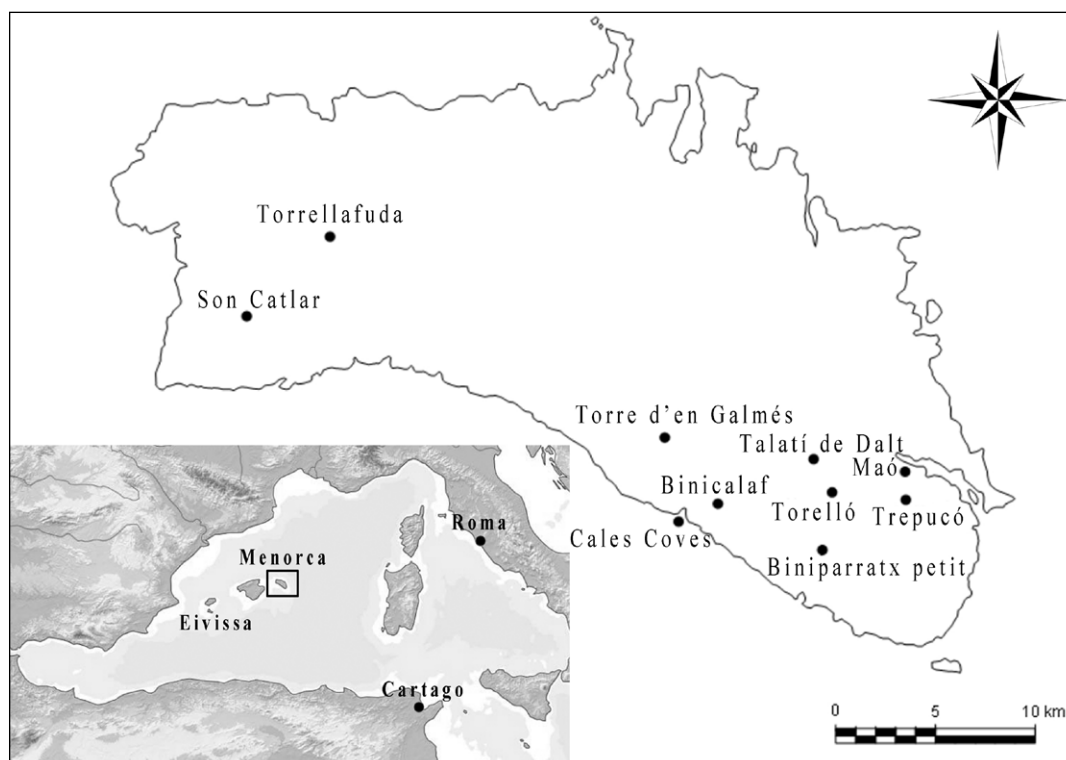

Figura 1. Mapa de situació dels jaciments esmentats en el text. Font: elaboració pròpia.

2. Aquest treball deriva de l'*Estudi dels materials d'importació del poblat de Trepucó (Maó, Menorca). Les excavacions del Museu de Menorca (1976-1986)*, redactat pels dos coautors, el qual va rebre finançament del Consell Insular de Menorca en la convocatòria de l'any 2017 dels «ajuts per a la realització d'investigacions de tipus històric, artístic, arquitectònic, arqueològic, historicoindustrial, antropològic i etnològic que contribueixen al millor coneixement del passat de l'illa de Menorca i a la protecció del seu patrimoni històric».

conquesta de Quint Cecili Metel, *el Baleàric* (Rosselló Bordoy 1986: 32). Tanmateix, aquesta afirmació era més aviat, pel que sembla, una consideració de caire general, ja que en el mateix treball, si bé s'esmentava la destrucció violenta de la casa 1 a partir de cendres i ceràmiques in situ, s'alertava prudentment que s'havia d'escometre enca-

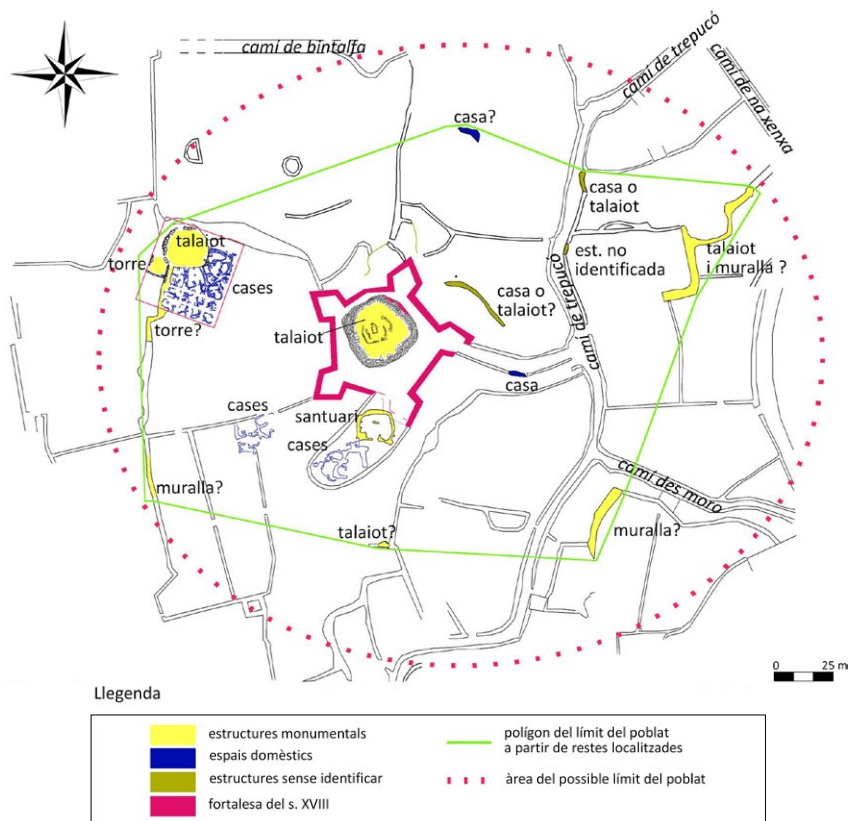

Figura 2. Situació de les restes conegudes del poblat de Trepucó. Al requadre vermell es destaca el sector nord-oest. Font: elaboració pròpia (Míriam Castrillo) a partir de la planimetria publicada a Plantalamor i Rita (1986).

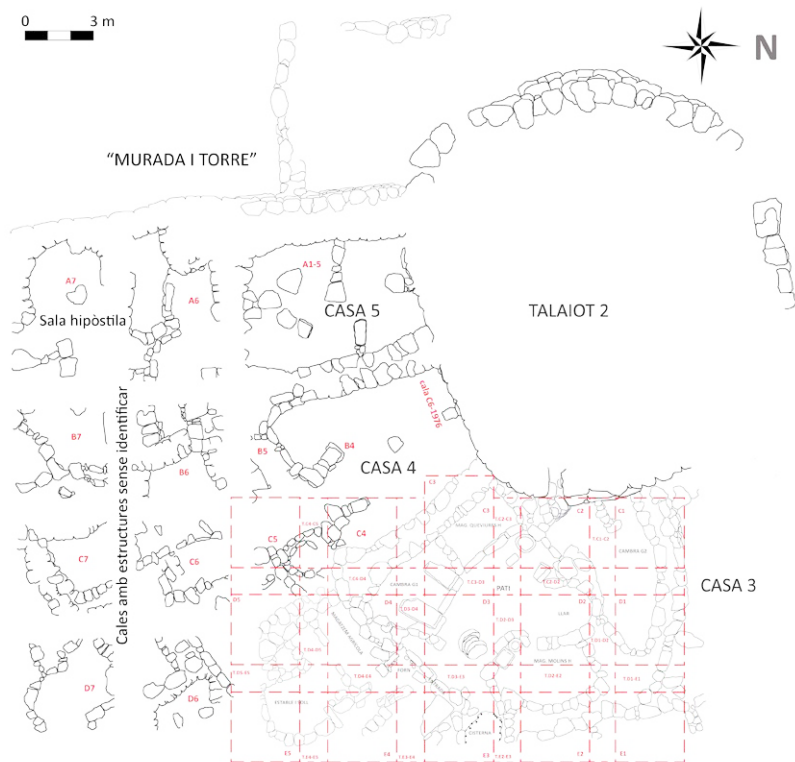

Figura 3. Planta del sector nord-oest. Font: elaboració pròpia (Míriam Castrillo) a partir de Plantalamor (1991).

ra l'estudi de materials per datar amb exactitud l'abandonament del poblat a partir de les cases excavades (Rosselló Bordoy 1986: 43 i 87).

La següent citació data d'inicis de la dècada següent, moment en què Lluís Plantalamor publicava la seva tesi doctoral, on compendia bona part del coneixement de l'arqueologia prehistòrica menorquina fins a la data i asseverava de nou que l'excavació de Trepucó havia permès constatar que el poblat s'havia destruït a finals del s. III a.n.e., segurament a causa de la 2GP, mentre que, posteriorment, al s. I a.n.e., s'havia tornat a ocupar parcialment reutilitzant part de les estructures anteriors i construint-ne d'altres amb paviments d'*opus signinum* (Plantalamor 1991: 257).

En tot cas, la referència derivada de Trepucó va ser la peça central que reafirmava la destrucció de poblats a Menorca durant la 2GP en analitzar altres registres arqueològics i les fonts clàssiques. De fet, el poblat ja havia estat considerat uns anys abans per María Belén i Manuel Fernández-Miranda (1979: 201) com la ciutat que, segons les fonts clàssiques, va prendre Magó, tot arribant a suggerir que va ser el lloc on es va establir el campament cartaginès, sense que això fos obstacle per a l'existència d'una petita fortificació damunt el port de Maó (fig. 1). Fonamentaven l'existència de Trepucó en aquelles cronologies per les excavacions de Margaret Murray publicades a principis de la dècada dels trenta. Poc després, Joan C. de Nicolás (1983: 229 i 231), tot citant Belén i Fernández-Miranda, amb qui havia col·laborat intensament, i en plenes intervencions del Museu de Menorca a Trepucó, s'hi referia com a l'emplaçament fortificat en el qual van acampar les tropes de Magó, com fos que se n'havien descobert part de les «murades», mentre que la fortificació damunt el port de Maó quedaria provada per les antigues excavacions de Maria Lluïsa Serra Belabre a la Casa de Cultura o per les aleshores recents excavacions de Cristina Rita a la plaça de la Conquesta (De Nicolás 1983: 229 i 231).

Una hirundo non facit ver: de Trepucó a tot Menorca a la dècada dels noranta

L'any 1993, en un treball de Gustau Juan Benejam sobre la distribució espacial del poblament a l'illa de Menorca i de la seva evolució al llarg de l'antiguitat, es troben abundants referències als assolaments de poblats autòctons i als establiments d'enclavaments colonials interpretats entorn del fet històric de la 2GP, tot recollint les afirmacions exposades pels tres autors citats amb anterioritat amb més o menys rotunditat. Per al cas de Trepucó, s'esmentava que després de la destrucció va perdre la seva posició com a «cen-

tre de poder» en favor de *Mago*, mentre que per a Torre d'en Galmés s'afirmava que la destrucció a finals del s. III a.n.e. en el transcurs del final de la 2GP va ser resultat de la resistència local, basant-se en una interpretació de Rosselló Bordoy que no hem sabut trobar (Juan 1993: 42, 50, 60 i 62). En canvi, en esmentar Son Catlar (fig. 1), l'autor destacava la continuïtat en l'ocupació del lloc, una continuïtat també indicada per als altres dos poblats (Juan 1993: 58). Finalment, subratllava l'origen colonial púnic de la fundació de *Mago* i *Iamo* en un moment previ a la guerra (Juan 1993: 65 i 67).

Dos anys més tard, Lluís Plantalamor i Cristina Rita, no només van assenyalar que existien molt indicis que semblaven mostrar que Trepucó va patir una destrucció a les darreries del s. III a.n.e. o als inicis del II a.n.e., sinó que hi van afegir més concreció quant a les bases materials en què se suportava aquesta afirmació en relacionar la destrucció amb el darrer ús del magatzem de la casa 3 (fig. 4), que presentava «ceràmiques púniques, plats de peix, bols d'imitació campaniana de la forma Lambogde (*sic*) 27, àmfors púniques i una moneda de petites dimensions amb representació de Bes [...], una àmfora grecollatina (*sic*) d'inicis del s. II i ceràmiques campanianes formes 27 i 25, que en confirmen l'època. Fragments de *kalatos* (*sic*) ibèrics [...]» (Plantalamor i Rita 1995: 88). En la revisió de materials efectuada per un de nosaltres entre els anys 2002 i 2003, vam poder observar com les ceràmiques dels estrats als quals corresponen aquests materials no estaven completament senceres, sinó que algunes havien estat notablement restituïdes (fig. 5.1. a 5.6.). Tanmateix, la dada més significativa ha estat constatar que el conjunt mostrava una barreja notable de materials en tres moments, cap dels quals coincidents amb la 2GP: els primers tres quarts del s. II a.n.e., o fins i tot a la primera meitat, finals del s. II o ja en el primer quart de l'I a.n.e. (fig. 5.7 a 5.9.), i a partir de la segona meitat del s. I a.n.e. fins a finals de l'època alt-imperial (Hernández-Gasch i Castrillo, en premsa).

Manuel Fernández-Miranda i Alicia Rodero (1995: 28), a la publicació de les actes del *III Congrés Internacional des Études Phéniciennes et Púniques*, celebrat a Tunis el 1991, van tornar a proposar que la ciutat, que les fonts clàssiques esmenten que Magó va ocupar, devia ser Trepucó, per la seva proximitat al seu campament situat a Maó. Hi addueixen, a partir de Plantalamor i Rita (1986a), «un potent nivell de destrucció» de finals del s. III a.n.e., el qual va implicar «l'abandonament de bona part del lloc». Citaven àmfors punicoebusitanes (T-8.1.3.1., T-8.1.3.2., PE 22) i grecoitaliques, així com campanianes (forma 2855). Tanmateix, aquests materials són els que

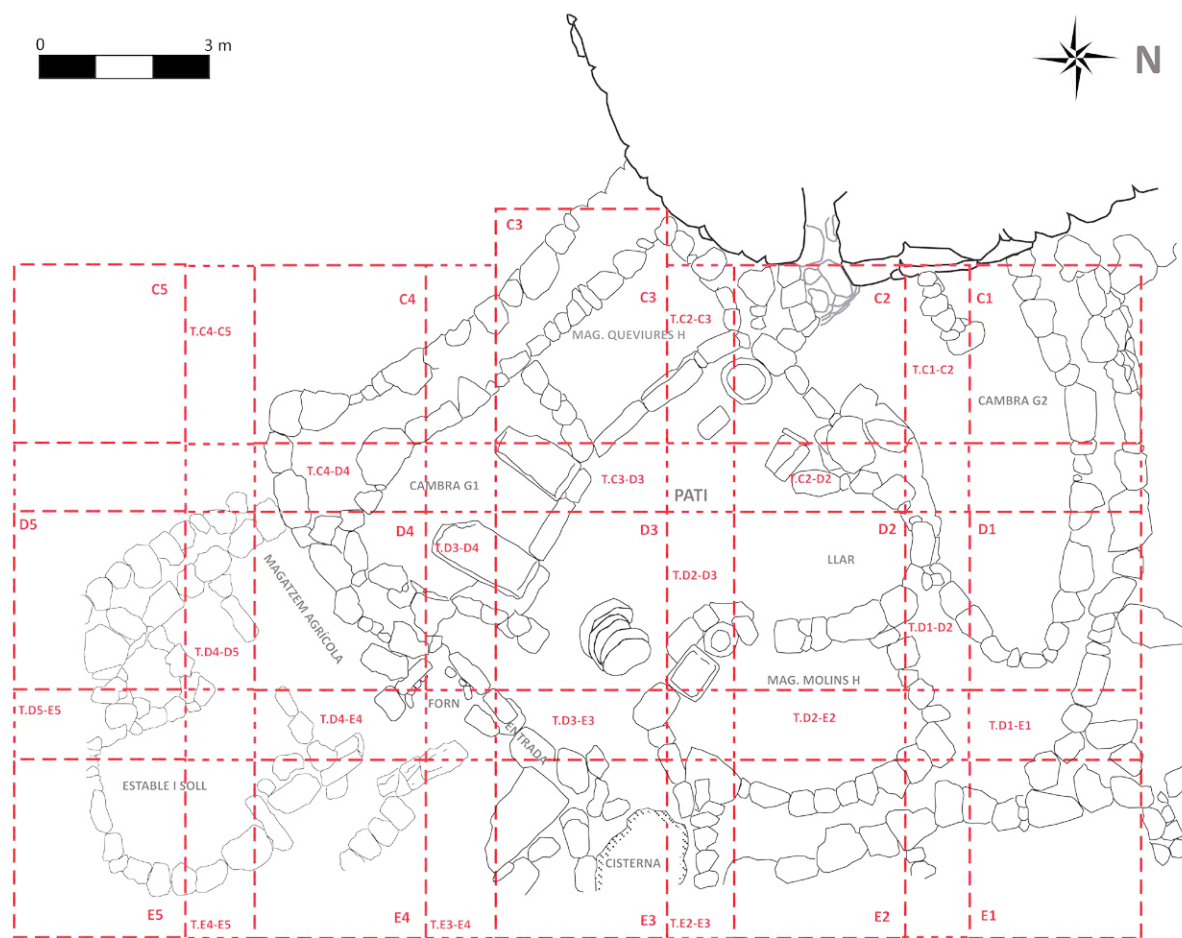

Figura 4. Casa 3 i espai annex, amb indicacions de quadrícules, testimonis i denominació dels espais definits. Font: elaboració pròpia (Míriam Castrillo) a partir de Plantalamor (1991).

Plantalamor va presentar al *IV Congreso Internacional de Estudios Fenicios y Púnicos*, celebrat a Cadis aquell mateix any 1995, en una comunicació com a trobats al c. Alfons III de Maó o, si més no, amb aquesta procedència van aparèixer publicats (Plantalamor 2000: fig. 7). Val a dir que Rodero també havia participat al mateix congrés amb una altra comunicació. Fernández-Miranda i Rodero (1995: 28) van reblar les seves opinions afirmant que «en otros yacimientos sincrónicos de la isla, aunque no en todos, sucede algo parecido. Ello hace sospechar que Magón debió emplearse a fondo contra los menorquines, arrasó poblados y se llevó a casi todos los hombres en condiciones de luchar como mercenarios forzosos, probablemente la única manera de reunir a dos mil hombres, si Livio no se equivoca en esta cifra».

Fos o no l'al·ludida comunicació de Lluís Plantalamor de l'any 1995 darrere les opinions de Fernández-Miranda i Rodero (1995), la seva publicació cinc anys més tard consolidaria de manera definitiva la idea d'una destrucció d'assen-

taments indígenes menorquins en el transcurs de la 2GP, que confirmarien els fets que les fonts clàssiques relaten sobre l'estada de Magó a l'illa a l'hivern de finals del 206 i principis del 205 a.n.e. (Plantalamor 2000: 1681). Dita destrucció de finals del s. III a.n.e. s'estenia per primera vegada «presumiblement a tota l'illa», tot citant Binicalaf, Torelló, Talatí de Dalt, Torre d'en Galmés o Son Catlar (Plantalamor 2000: 1683) (fig. 1).

Pel que fa al cas de Trepucó, s'esmentava que una sèrie de materials de factura púnica i itàlica, amb èmfasi que «el perfecto estado de conservación de los materiales, en gran parte hallado *in situ*, nos documenta una sociedad entre la segunda mitad del s. III y el II, cuyo final está (*sic*) indudablemente relacionado con los acontecimientos bélicos de la época: la II guerra púnica y la conquista romana el 123 A.C.» (Plantalamor 2000: 1682). Si bé es posava en relleu per primer cop la important presència de materials del s. II a.n.e., se'n deduïa el pes de la 2GP en la destrucció del poblat en afirmar que «esta relación está corroborada por la datación carbónica obtenida para

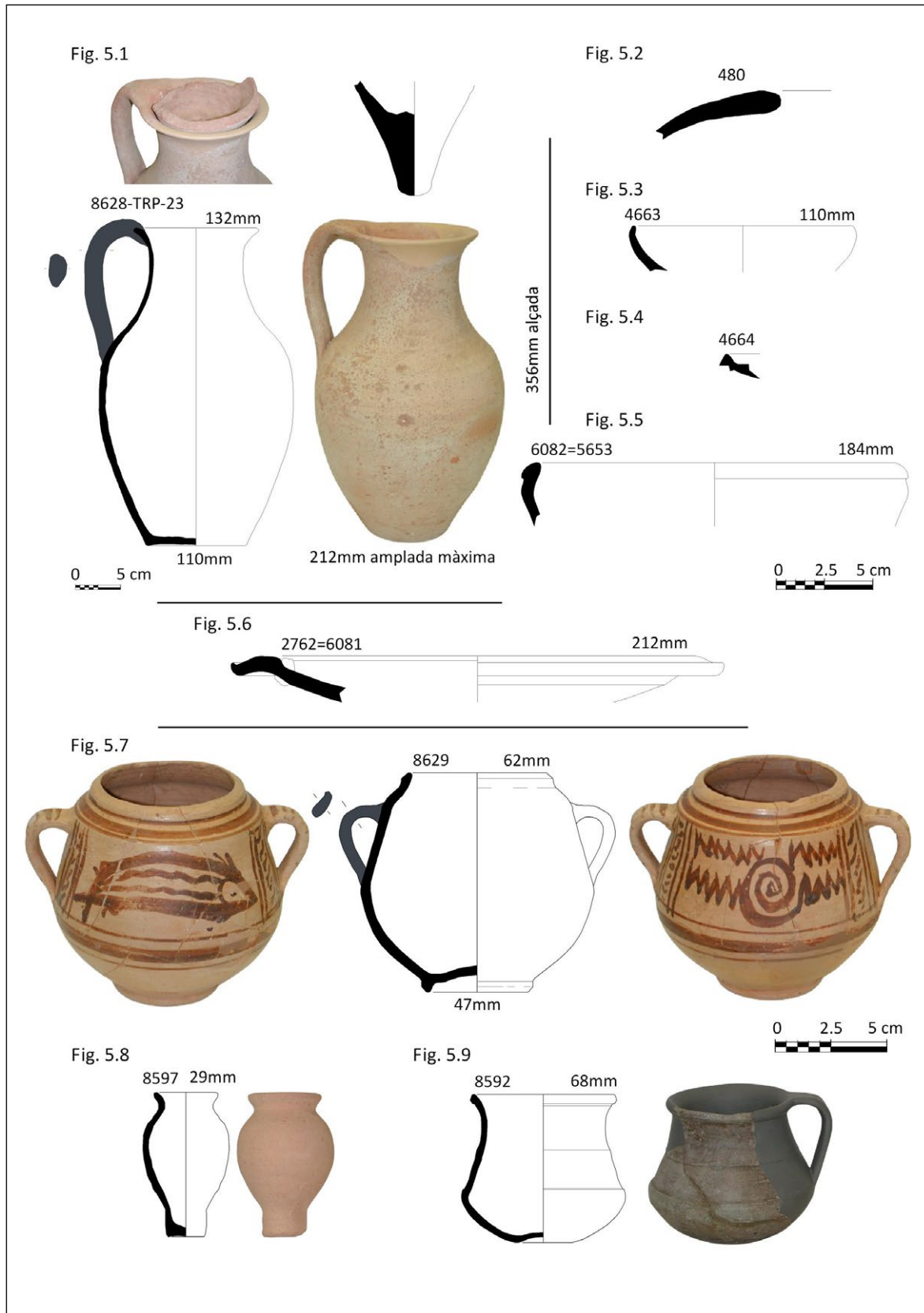

Figura 5. Ceràmiques de la cala 3 (magatzem/espai 3) de la casa 3 de Trepucó: 5.1. Gerra i tapadora (pivot d'àmfora) de producció itàlica; 5.2. Àmfora ibèrica; 5.3. CA, L27ab; 5.4. Cercle de la B, L4; 5.5. Cercle de la B, M2737-2538; 5.6. CA, L6, amb grapa de reparació. Altres materials representatius de finals del s. II a.n.e. procedents del testimoni de les cales 1 i 2 (cambra nord/espai 4) de la casa 3: 5.7. Microtenalla ibèrica pintada; 5.8. Ungüentari punicoebusità; 5.9. gerra de la costa catalana.

Font: elaboració pròpia (Míriam Castrillo).

el estrato de abandono de Trepucó, 191±40 A.C.» (Plantalamor 2000: 1682).

Aquesta data hauria de correspondre a la data radiocarbònica 2141±40 BP, sumant-hi el convencional present de 1950. No obstant això, només es coneixen tres datacions radiocarbòniques a Trepucó, i només una amb una cronologia propera (IRPA-1141; 2165 ± 40 BP), que correspon a la mostra 27 publicada tres anys abans. Segons el responsable de l'excavació, procedeix de la quadrícula D-2 (fig. 4), nivell inferior, i es va obtenir d'un «carbó de foganya, de la seva ocupació final (Talaiòtic IV)» (Plantalamor i Van Strydonck 1997: 65). S'associa a l'abandonament de Trepucó i es considera la datació «segurament relacionada amb la fundació de Maó, al mateix temps o poc després de la II Guerra Púnica» (Plantalamor i Van Strydonck 1997: 78).

Tanmateix, la calibració a dues sigmes no permet afirmar una relació directa amb la 2GP, ja que estableix una forqueta de més de 260 anys (361 [92,6%] 95 i 74 [2,9%] 56 cal BC).³ Si bé és cert que un dels pics s'estableix poc després del 200, n'hi ha un altre cap al 340 i l'interval s'allarga fins a finals del s. II cal BC.⁴ No obstant això, els materials ceràmics més recents d'aquest nivell inferior de la quadrícula D-2 corresponen a finals del s. I n.e. (Hernández-Gasch i Castrillo, en premsa).

Pel que fa a la fundació propera al port de Maó, Plantalamor (2000: 1683) posava èmfasi en les escasses troballes anteriors a la xarxa urbana romanorepublicana localitzades per Rita (1982) a la plaça de la Conquesta i al carrer d'Alfons III de Maó. El considerava com a part d'un establiment púnic o talaiòtic «punitzat», datat, segons l'autor, per les ceràmiques a mà tardanes de tradició indígena, les ceràmiques campanianes i ibèriques entre el s. IV i II a.n.e. No hi observava indicis de destrucció violenta, sinó de reformes en època romana. Aquest enclavament posicionat damunt un espadat que domina el port estaria envoltat per un «mur de carreus ciclopis», allunyat de la tècnica i els materials de les comunitats locals. Aquestes observacions publicades l'any 2000, però presentades, com s'ha esmentat, a Tunis l'any 1995, difereixen lleugerament de les que van presentar al *XI Covegno di Studio* a Cartago un any abans el mateix Lluís Plantalamor i Octavi Pons. Hi indicaven, efectivament, l'existència d'un poblament del

IV-III a.n.e. i precisaven que amb l'arribada de Quint Cecili Metel l'any 123 a.n.e. a les Balears la configuració de la ciutat es va modificar després de destruir-ne les restes talaiòtiques, sense esmentar-ne llavors un origen púnic, sinó una creació als segles IV-III a.n.e. derivada del desplaçament de població local («talaiòtica») cap a un ancoratge freqüentat per comerciants púnics, amb els quals s'hibridarien (Plantalamor i Pons 1996: 1007-1008 i 1010).

Les ceràmiques d'importació publicades procedents d'una cisterna del carrer d'Alfons III (Plantalamor 2000: fig. 7) permeten, en alguns casos, a partir dels dibuixos existents de les vores, una correcció o una precisió sobre la seva pròpia identificació. Així, entre les àmfors hi ha una possible àmfora ibèrica, anteriorment identificada com a la descatalogada PE 11 (Plantalamor 2000: fig. 7.1); una possible àmfora punicoebusitana T-8.1.1.1., primerament classificada com a PE 12 (Plantalamor 2000: fig. 7.2);⁵ cinc T-8.3.1.1. (Plantalamor 2000: fig. 7.3 a 7.7); una T-8.3.1.2. (Plantalamor 2000: fig. 7.8); una PE 22, (Plantalamor 2000: fig. 7.9, si bé llistada erròniament amb el número 8), i dues vores d'àmfora itàlica del tipus Dressel 1A, prèviament identificades com a grecoitàliques del tipus Benoit 1/Lamboglia 4 (Plantalamor 2000: fig. 7.11 i 7.12). Entre la vaixela fina existeix una copa de campaniana A, tal vegada de la forma 2943 (Morel 1981) o de la forma 2855, segons Plantalamor (fig. 7.19), que no conserva la decoració perquè no presenta fons, i diverses imitacions ebusitanes de vernís negre, com un bol còncav de vora simple i llavi apuntat, més similar al perfil de la Lamboglia 31b de la campaniana A, que a la «forma 27» (Plantalamor 2000: fig. 7.18), o un bol de vora entrant del tipus CC99 (Plantalamor 2000: fig. 7.17). A més, existeix una vora de *kalathos* ibèric (Plantalamor 2000: fig. 7.20), junt a altres fragments (Plantalamor 2000: fig. 7.14), atribuïbles possiblement a ibèrica pintada («pintados con engobe rojo»), i un fragment de vora de gibrell o morter de procedència desconeguda (Plantalamor 2000: fig. 7.21), tal vegada púnic centremediterrani del tipus 152a1 (Lancel 1987: 105, lám. 4.152a1).

Les ceràmiques del reblliment de la cisterna abracen, si efectivament existeix l'àmfora punicoebusitana T-1.3.1.2., des de finals del s. VI o pri-

3. La corba calibradora emprada en aquest treball és Intcal 20 (OxCal v4.4.4).

4. Vicente Lull *et al.* (1999a: 145 i 1999b: 63) van fer referència a aquesta datació radiocarbònica per corroborar la cronologia de la fase final de la cova des Mussol, i li van atorgar una cronologia de ca. 180 a.n.e., data que no expressa l'interval i que tampoc s'adiu amb la mediana de la calibració.

5. Si bé la inclinació del fragment de vora correspon efectivament al T-1.3.1.2./PE 12, la secció del llavi és notablement engruixida respecte a la paret del cos i existeix un cert aplanament de la part superior que l'allunyen d'aquest tipus. Val a dir que el fragment de vora és tan reduït que l'orientació de la peça esdevé molt difícil, de manera que si consideréssim una altra orientació, aquestes característiques l'aproximarien a la T-8.1.1.1.

mera meitat del V (Ramon 1995: 170) o, si es tracta de T-8.1.1.1., des del s. IV fins a, com a mínim, finals del s. II a.n.e. En tot cas, la data d'amortització recau dins el segle II a.n.e. (àmfora punicoebusitana T-8. 1.3.2., bol de vora simple de comuna ebusitana, *kalathos* ibèric), cap a la segona meitat del s. II a.n.e. (forma 2855 de Campaniana A), i més precisament cap al darrer terç de la centúria (àmfores itàliques Dressel 1A). Tanmateix, no es pot descartar un inici del rebliment ja a la segona meitat del s. III a.n.e. (àmfores punicoebusitanes T-8.1.3.1. i PE 22, possible gibrell centremediterrani i bol CC 99 de comuna ebusitana).⁶

Aquesta mescla de materials de la cisterna ha estat posada en relleu recentment per Joan Ramon, qui considera que «es obvio que coexisten fragmentos de materiales ebusitanos de la facies FE-13 (perfectamente contemporáneos a Magón o incluso ligeramente anteriores), junto con otros, incluidos itálicos de bien entrado el siglo II aC» (Ramon 2017: 76).

Argumentum ad verecundiam: els nous projectes del segle XXI i la relectura de Titus Livi (2001-2015)

Un any després de la publicació dels materials del carrer d'Alfons III, Biniparratx petit (fig. 1), aleshores de nou en curs d'excavació, es va afegir com a poblat de l'edat del ferro que reclamava indicis de destrucció a finals del s. III a.n.e., vinculats amb la 2GP. Així, se situava l'abandonament del sector A, compost per les estructures domèstiques adossades al talaiot excavades per Víctor M. Guerrero, per «materiales muy característicos del final de la Segunda Guerra Púnica, es decir, hacia 220-200 aC» (Gornés *et al.* 2001: 232). La mateixa idea dimensionada a nivell de tot l'assentament s'expressava uns anys més tard com a hipòtesi: «Aquest moment d'ocupació sembla respondre a un període de crisi a l'assentament indígena relacionat amb la Segona Guerra Púnica. És un moment que té una especial significació històrica per a Menorca, ja que tal volta coincideix amb la hivernada de Magó a l'illa, les llesves dels darrers reforços mercenaris indígenes de les Balears i eventualment amb la fundació de la ciutat de Maó.» (Guerrero *et al.* 2007: 16 i 18)

Si bé Víctor Guerrero suggeria que l'anomenada «casa Serra-Belabre» (o casa 1) havia tingut la mateixa sort en el context de la 2GP, tot i que recuperant l'activitat més tard, en el mateix article un de nosaltres, com a responsable de l'excavació

d'aquesta casa de planta circular i pati central, sostenia que l'abandonament no havia estat sobtat i que si bé els enderrocs s'havien començat a formar en algun àmbit ja durant la segona meitat del s. III a.n.e., en altres es van seguir formant la centúria següent. A més, els estrats d'abandonament del pati es dataven entre mitjan s. II i mitjan s. I a.n.e. Es plantejava un canvi d'ús de l'estructura, amb l'abandonament de les funcions domèstiques a la segona meitat del s. III, sense més concreció, i un ús auxiliar (com a magatzem o estable) durant la centúria següent. L'inici del rebliment de la cisterna, també a la segona meitat del s. III a.n.e. en reforçava la hipòtesi. A més, s'aventurava que a inicis del s. I a.n.e., si no ja des de la meitat del s. II a.n.e., l'indret s'havia emprat únicament com a femer d'activitats realitzades en espais circumdants (Guerrero *et al.* 2007: 27; Hernández-Gasch 2007: 10-11; Hernández-Gasch 2009: 48-49).

Recentment, i amb motiu de la *Taula rodona sobre els espais domèstics menorquins de la segona edat del ferro*, celebrada a Maó l'any 2022, s'han actualitzat les dades de la casa 1 (prop de 24.000 fragments ceràmics inventariats, uns 1.400 individus), cosa que ha permès analitzar l'evolució diacrònica de la casa 1 amb més precisió i revisar-ne de manera detallada també la dinàmica estratigràfica. Així, s'ha pogut establir l'abandonament de la casa entorn el 200 a.n.e., moment en què s'amortitza la cisterna i es detecten els darrers nivells d'ús en diversos àmbits de l'habitatge (fig. 6). Aquesta dinàmica d'ocupació és similar a la detectada a la casa 0 (o «casa de l'aeroport», atès el posterior trasllat davant la terminal de l'aeroport de Menorca) del mateix poblat (Torres i De Nicolás 2020: 467 i 468). En tot cas, no existeix cap indicatiu de destrucció, ni violenta ni fortuïta (nivells d'incendi). A més, tot i el despoblament que sembla que significa, el poblat en el seu conjunt va experimentar un augment de la recepció de productes ja a la primera meitat del s. II a.n.e., per la qual cosa no es pot assenyalar una disrupció generalitzada (Castrillo i Hernández-Gasch, en premsa), fet que contradiu la caiguda notable d'activitat suposada anys abans (Guerrero *et al.* 2007: 18).

L'any 2002, Gustau Juan, Joan C. de Nicolás i Octavi Pons van exposar a la *II Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell* una suggeridora radiografia del comerç amfòric dominat pel mercat ebusità a l'illa entre els s. IV i II a.n.e. mitjançant les primeres quantificacions mai fetes a Menorca de materials ceràmics procedents de diversos jaciments. Un treball que, tot i les limitacions de partida, va tenir la voluntat d'iniciar una nova fase en la investigació de la protohistòria menorquina amb l'aportació de xifres absolutes i gràfics percentu-

6. Les datacions esmentades indiquen el moment en què s'inscriuen els tipus o, més sovint, el moment en què s'inicia la producció.

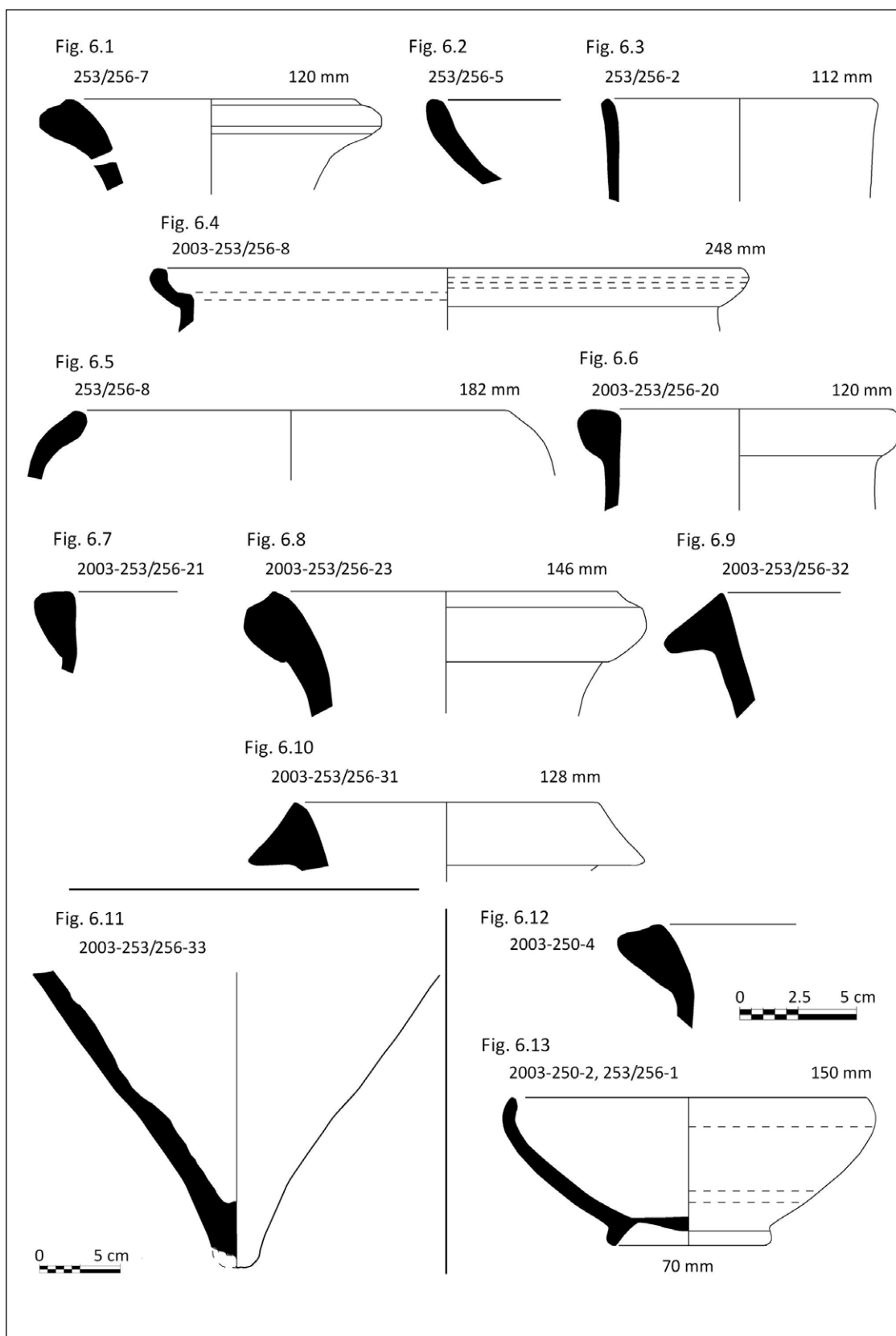

Figura 6. Ceràmiques d'importació representatives de la fase 1 de la casa 1 de Biniparratx Petit, procedents del nivell d'amortització de la cisterna (225-190 a.n.e.): 6.1. Gerra Eb. 69; 6.2. Bol de perfil convex i vora reentrant de pasta grisa ebusitana; 6.3. Gerro d'una nansa FE 13/95; 6.4. Cassola FE 13/286; 6.5. Bol CC-99; 6.6. T.8.1.2.1.; 6.7. T.8.1.3.1.; 6.8. PE22; 6.9, 6.10 i 6.11. Àmfores grecoitaliques; 6.12. Gerra Eb. 69; 6.13. Bol ebusità L27. Font: elaboració dels autors a partir d'Hernández-Gasch (2009).

als del material moble analitzat. No obstant això, dins del mateix article s'hi observen certs aspectes conflictius no resolts quan s'afirma que «tot i que hi ha evidències arqueològiques de la destrucció violenta —si més no d'alguns assentaments importants— entorn a la II Guerra Púnica» (Juan *et al.* 2004: 261), «serà entre el final de la II Guerra Púnica el 123 aC (*sic*) quan l'abundor de materials d'importació es fa més intensa: els percentatges de materials ebusitans al segle II aC constitueixen en molts de casos el 30% de les troballes» (Juan *et al.* 2004: 263). Tot i analitzar els contenidors amfòrics de fins a tretze jaciments terrestres i quatre de subaquàtics, i aportar, per tant, una base empírica robusta, el constructe originat quasi vint anys enrere estava ja tan arrelat i indiscutible que no es percebia el conflicte entre les dades presentades i l'afirmació de la destrucció violenta d'assentaments durant la 2GP ni es considerava necessària, per tant, cercar-ne una explicació.

Dos dels darrers autors, Gustau Juan i Octavi Pons, van dirigir les excavacions al poblat de Talatí de Dalt entre els anys 1997-2001 (fig. 1). Una completíssima memòria d'excavacions va ser publicada amb celeritat. Alguns dels contextos es van relacionar amb les destruccions pels volts de la 2GP. L'estudi de materials es va fer sobre la base del comptatge només de nombre de restes (NR) amb què es van definir quatre fases, la segona, concretada entre la 2GP i el final de la república romana (Pons 2005: 33).

A les conclusions del treball es van interpretar una sèrie d'evidències en el sentit d'una «destrucció violenta de l'indret, igual que va succeir en altres assentaments de l'illa» (Juan i Pons 2005: 245). Aquestes evidències són, en primer lloc, el nivell de circulació de sedimentació grisa UE 3, format entre finals de la 2GP i el s. I a.n.e. (Pons 2005: 106 i 110), i la taca cendrosa subjacent UE 17 de s. III-II a.n.e. (Pons 2005: 61 i 63), tots dos descrits com a estrats cendrosos i suggerint l'existència d'un incendi; en segon lloc, el patró de sacrifici dels animals trobats en una sitja el reblliment de la qual els autors ja daten al s. II a.n.e. (Pons 2005: 69), i,⁷ en tercer lloc, la reestructuració de l'àrea com «l'empedrat del possible vial i estructura 5, la clausura de l'estructura 4». L'estructura 4 no va ser excavada i segurament es refereix a l'amortització de l'estructura de combustió 5, que a la publicació

7. A l'estudi zoològic s'esmenten tres individus quasi sencers cremats (ovella d'edat indeterminada i cabra i porc subadults) i altres individus molt complets no cremats (un vedell i un porc nouvat) com a conseqüència d'un primer dipòsit (Morales 2005: 190-191). L'abocament d'animals morts de manera natural en sitges i pous amortitzats o avencs és un comportament etnològic que ha perdurat fins als nostres dies.

es data d'algun moment entre el s. IV-II a.n.e. Pel que fa al vial, segurament es tracta de l'enllosat a la part nord de l'espai de circulació format per grans lloses de pedra (Pons 2005: 106), al qual s'associen les UE 3 i 17.

Això no obstant, la publicació de l'inventari de materials estrat per estrat permet situar la formació de cadascun d'una manera més precisa, per bé que continguin materials que puguin ser més antics, com sol ser habitual en contextos oberts. Així, la UE 3, situada en un espai de circulació en part enllosat que articula les estructures, es pot datar a la segona meitat del s. I a.n.e. amb alguna intrusió posterior (Pons 2005: 106, 108 i 109), mentre que per sota de les UE 16 i UE 17 presenten elements per datar-les en el darrer terç del s. II a.n.e. o vers la primera meitat del s. I a.n.e., respectivament (Pons 2005: 60-62).⁸ A l'àmbit del pati, el material se situa cap a la primera meitat del s. I a.n.e. (UE 2-130), darrer terç del II a.n.e. (UE 2-140) o dels dos quarts centrals d'aquesta centúria (UE 2-160), si bé els autors esmenten que correspondria al moment de la 2GP (Pons 2005: 77, 79, 81 i 82).⁹ Pel que fa a l'estructura de combustió formada per una cubeta delimitada per un muret (estructura 5), va ser amortitzada per un «llit de pedres» (UE 7 i 8) cap al s. I a.n.e. (Pons 2005: 102-103). Les cendres al voltant (UE 15) i sobre (UE 18) de l'estructura es devien dipositar vers la segona meitat del s. II a.n.e. (Pons 2005: 104-105). Tot i així, els autors sostenen que la clausura coincideix amb la 2GP i que «potser l'estructura va ser destruïda durant alguna acció bèl·lica relacionada amb aquest conflicte» (Pons 2005: 106). Les dues datacions radiocarbòniques de la UE 15 donen resultats sorprenentment dispersos, i més tenint en compte que la mostra de vida curta aporta un resultat molt més antic que la mostra de vida llarga (Juan i Pons 2005: 237).¹⁰

Els mateixos arqueòlegs van excavar, entre els anys 2001 i 2005, l'anomenat Edifici 1 al poblat

8. Les propostes cronològiques més restrictives, però tampoc precises, les hem extret del solapament de les cronologies dels materials més recents donats a conèixer, les quals no reflecteixen les cronologies proporcionades pels autors, llevat que s'indiqui el contrari. La quantitat de materials més antics en els diferents nivells apunta a processos deposicionals complexos, que també s'observen en les datacions radiocarbòniques obtingudes, algunes de les quals molt distants entre si, tot i provenir del mateix estrat (Juan i Pons 2005: 237).

9. A la cota inferior (-180/200), l'estrat sembla que s'emmarca en el mateix moment central del s. II a.n.e. o primera meitat de la centúria, si bé amb una intrusió de la segona meitat del s. I a.n.e., tot i que a la publicació se n'eleva la cronologia als s. IV i II a.n.e. (Pons 2005: 83-84).

10. La mostra d'os animal KIA-11220 (2775 ±30 BP) es calibra entre 1003 (95,4) 834 cal BC, mentre que la mostra de carbó KIA-11234 (2275 ±25 BP) dona com a resultats 399 (52,5) 352 cal BC i 291 (42,9) 209 cal BC.

de Torre d'en Galmés (fig. 1). En un avançament preliminar sobre aquesta casa protohistòrica, s'esmenta que «l'estructura possiblement va sofrir una destrucció durant la II Guerra Púnica» (Juan i Pons 2007: 176), si bé aquesta afirmació no es justifica. Entre els materials recuperats, es parla de materials itàlics (àmfores i ceràmiques campanianes) i ceràmica ibèrica de la costa catalana, que amb caràcter general arriben a les illes Balears en quantitats importants durant el s. II-I a.n.e., més que en dates anteriors. S'hi van trobar també ossos humans dispersos procedents d'un nivell cendrós alterat (Juan i Pons 2007: 176) que van ser datats,¹¹ si bé certament la seva presència no es va interpretar.

Entre els anys 2005 i 2010, es va excavar el designat com a Cercle 7 de Torre d'en Galmés, una altra casa de planta circular i pati central (Ferrer *et al.* 2008 i 2011; Carbonell 2012 i 2016). Dos aspectes són rellevants per a la discussió que ens ocupa: la data d'abandonament de l'estructura i les restes humanes trobades al pati interior, aspectes que els autors vinculen entre si en certa mesura.

Quant a l'abandonament, a la primera i breu publicació s'esmenta que «el cercle va ser abandonat entre finals del segle III i inicis del segle II aC» (Ferrer *et al.* 2008: 18 i 2011: 113), però també la total absència en els nivells d'ús de materials que se situïn en un moment posterior a la 2GP, la qual cosa corroboraria que va ser abandonat en aquestes dates (Ferrer *et al.* 2008: 21 i 2011: 114). Carbonell, en un estudi més detallat dels materials, refereix que «la pràctica absència de materials romans documentats durant les campanyes d'excavació ens indica una cronologia anterior al 200 aC, que podria correspondre al moment d'abandonament de la casa (Juan i Pons 2007). Aquesta cronologia es veu confirmada per les tipologies de les ceràmiques púniques ebusitanes, que corresponen bàsicament a formes produïdes durant el segle III aC, abans de la Segona Guerra Púnica» (Carbonell 2012: 20). Si bé la referència al treball de Juan i Pons és confusa, ja que aquesta publicació es refereix a l'edifici 1, Carbonell (2012: 154) destaca de nou «la pràctica absència de materials datats després de finals del segle III aC, com ara les ceràmiques Campaniana A i les àmfores punicoebusitanes dels tipus PE 17 i PE 18, i la nul·la aparició de ceràmiques Campaniana B ens testimonien que és en aquest entorn cronològic de finals del segle III aC que el Cercle 7 s'abandona definitivament», asseveració que es troba en altres

parts del treball, fins i tot vinculant la data a la 2GP (Carbonell 2012: 32, 93-94, 124, i 153).

Pel que fa a l'escàs material republicà trobat en el nivell d'ús, existeixen cinc fragments de vora de campaniana A (L. 5, L. 27C, L. 28 i L. 31a —Carbonell 2012: 95). Tot i que ja s'esmenta que L. 5 té una cronologia posterior al 175 a.n.e., de la resta desconeixem si pertanyen a la fase antiga (220-180 a.n.e.), mitjana (180-100 a.n.e.) o tardana (100-50/40 a.n.e.) de la producció. També es fa referència a l'aparició d'un fragment de comuna itàlica (una urna ansada), que, a manca de concreció en el subtipus, s'ha de datar entre el 200 a.n.e. i el 100 n.e. (Bats 1993: 358-359), i d'un gobelet de parets fines de la forma 2 (Carbonell 2012: 95). En aquest darrer cas, atès que se'n desconeix el lloc de producció i el subtipus la cronologia més àmplia s'ha d'establir entre el primer quart del s. II a.n.e. fins al principat de Tiberi, si bé molts subtipus s'inicien al s. II a.n.e. avançat (López-Mullor 2013). Finalment, hi ha tres individus d'àmfora grecoitàlica sense determinar tipològicament, només un dels quals en nivell d'ús (UE 5) (Carbonell *et al.* 2015a: 102).

En relació amb les àmfores punicoebusitanes del nivell d'ús, hi ha sengles individus del tipus 8.1.3.2., PE 24 i PE 41 (s. II a.n.e. per als dos primers i s. I n.e. per al darrer), certament ben escassos en relació amb els tipus anteriors (59 exemplars, 41 dels quals del tipus 8.1.3.1. —Carbonell 2012: 94 i taula 32).¹²

Si bé la majoria de ceràmiques comunes ebusitanes esmentades (Carbonell 2012: 92) devien acompanyar les àmfores T-8.1.3.1, alguna podria haver arribat i haver estat descartada en cronologies posteriors acompanyant els pocs materials clarament del s. II a.n.e., com sigui que alguns tipus tenen cronologies que arriben clarament a mitjan s. II a.n.e. (un individu de gerra Eb. 77 —Fernández i Costa 1998: 42), a finals d'aquesta centúria (un fragment de gerra Eb. 73 —Fernández i Costa 1998: 41— i onze individus de bols CC 99 —Carbonell 2012: 93 i taula 31; Ramon 2012: 596), i fins i tot a principis del s. I n.e. (vuit individus d'Eb. 69 —Fernández i Costa 1998: 38). També, entre els nou individus de gerra ibèrica de la costa catalana (Carbonell 2012: 94 i taula 34), desconeixem si són variants de s. III a.n.e. o les més abundants de s. II a.n.e. (Aranegui 1987). En tot cas, a les illes Balears els exemplars dels

11. Correspon a la mostra KIA-27603 (2195±30), segons figura a la base de dades en línia de laboratori (URL: <http://c14.kikirpa.be/>). Presenta un interval de la calibració força ampli (366 [95,4%] 171 cal BC).

12. En una publicació posterior, es detalla que els dos exemplars del s. II a.n.e. van aparèixer al pati dins la UE 4, que es defineix com un nivell de cobriment natural després de l'enderroc de l'edifici i, per tant, posterior a l'ús de la casa, mentre que la PE 41 prové d'un nivell equivalent (UE 2) (Carbonell *et al.* 2015a: 104-105; Carbonell 2012: 32).

segles II i I a.n.e. són àmpliament predominants (Hernández-Gasch 2018: 23-26).

Entre els materials dibuixats, dominen les ceràmiques comunes ebusitanes del s. III a.n.e., com la vora de gerra monoansada (Carbonell 2012: 191; Ramon 2012: 594), alguns de la primera meitat del s. III a.n.e. com el plat de vora acanalat (Carbonell 2012: 190; Ramon 2012: 594) i uns altres de la segona meitat de la centúria, com el bol de vora engruixida del tipus HX-1/55 o FE-13/47 i el bol còncav de vora simple entrant (Carbonell 2012: 191; Ramon 2012: 596; Ramon 1997). També existeix un fragment de gerra classificada com a Eb. 69 (Carbonell 2012: 192), datades entre el segle IV i, com a mínim, el II a.n.e. (Fernández i Costa 1998: 38).¹³ S'aporta també el dibuix d'una vora de grecoitàlica recent de la primera meitat del s. II a.n.e. (Carbonell 2012: 193).

El conjunt de materials dels nivells d'ús, doncs, no permet establir d'una manera tan nítida un final de l'ús a finals de s. III a.n.e., si bé certament les precisions posteriors sobre la localització de les àmfores punicoebusitanes ho suggereixen. Les poques ceràmiques comunes i fines i els contenidors amfòrics del nivell d'ús amb una cronologia clara del s. II a.n.e. o bé indiquen materials intrusius o bé un abandonament més dilatat que arribaria als primers anys del s. II a.n.e., ja que fins al 190 a.n.e. encara se segueix produint l'àmfora T-8.1.3.1.

Un altre esdeveniment vinculat a les darreries del s. III a.n.e. de la casa 7 és la troballa al pati i als espais adjacents de les restes humanes de fins a sis individus que, si bé no conservaven connexió anatòmica, llevat de la columna vertebral, es trobaven aplegats «simulant una posició fetal» (Carbonell 2012: 122) o, en el cas de la inhumació 1, «gairebé en posició fetal» (Ferrer *et al.* 2008: 20; Carbonell 2012: 39). En alguns casos presentaven ossos de mans i peus i l'hioide, que indiquen que, tot i desarticulats, es trobaven aproximadament in situ i que no es tractava d'un enterrament secundari (Ferret *et al.* 2008: 19; Carbonell 2012: 122). Ferret *et al.* (2011: 114) van considerar que els tres més complets van ser enterrats al pati i que els esquelets havien estat dislocats i recol·locats, ja que el crani havia estat situat al sud mentre que les vèrtebres cervicals se situaven al nord. Tant Ferret *et al.* (2008: 19) com Carbonell (2012: 47 i 122) en van interpretar un desmembrament a la intempèrie abans de l'agrupament d'ossos. En el cas de la inhumació 1, Ferret *et al.* (2008:

19) van considerar que el crani, les escàpules i la pelvis estaven in situ i que els ossos llargs es van agrupar al damunt un cop estava esqueletitzat, deixant-ne alguns en posició contrària a la que els correspondria. Per a la inhumació 2, es va observar la columna vertebral i la disposició amuntegades de restes in situ sense respectar les connexions anatòmiques. La «inhumació 6», en canvi, és un conjunt dispers d'ossos llargs a la UE 32. La resta es trobaven en estrats per sota del nivell d'enderroc i «molts properes al nivell considerat com a paviment» (Carbonell 2012: 122-123). En concret, les inhumacions 1, 3 i 4, corresponents a «esquelets molt complets», es trobaven a la UE 8, mentre que pel que fa als «conjunts d'ossos molt dispersos» de les inhumacions 2 i 5, eren a les UE 11 i 14 i a la UE 8, respectivament (Carbonell 2012: 39-41, 47 i 121). La UE 8 se situava al pati i estava composta per sediment gris, molt poc compacte i amb algunes pedres, com s'observa a les fotografies (Ferrer *et al.* 2008: 16 i 2011: 112; Carbonell 2012: 36 i fig. 24, 25 i 30), i cobria la UE 32, una sedimentació molt més compacta (Ferrer *et al.* 2011: 112; Carbonell 2012: 47). La UE 11, localitzada a l'interior de l'àmbit S-SW, presentava pedres grans (Carbonell 2012: 45) i es trobava per sota de la UE 14, dins el corredor, composta per argila molt poc compactada i pedres mitjanes (Carbonell 2012: 38, 40 i 46).

A banda d'aquestes observacions publicades en els diversos treballs, mai s'ha donat a conèixer l'estudi antropològic complet, tot i que en l'àmbit arqueològic cal subratllar que aquestes accions que impliquen l'enterrament *a fortiori* no tenen correspondència amb el registre estratigràfic com seria, per exemple, el reconeixement d'una fossa per dipositar-los o un estrat diferenciat per cobrir-los.¹⁴

Es van datar quatre de les sis agrupacions de restes humanes que van proporcionar uns resultats calibrats a dues sigmes entre el s. IV, el s. III, el s. IV i el s. II a.n.e., segons la mostra. En concret, la inhumació 1 (KIA-48795; 2200 ±30) dona un únic interval (368 [95,4] 173 cal BC), mentre que la inhumació 3 (KIA-48794; 2255 ±35), dos (395 [32,3] 346 i 317 [63,1] 203 cal BC).¹⁵ La in-

14. En el curs de noves intervencions arqueològiques molt recents s'han publicat notícies en mitjans generalistes i pàgines web sobre l'aparició de més restes humanes a l'interior de les estances d'un espai domèstic (Estructura 1), algunes de les quals datades ja del s. III a.n.e.

15. Com a datació per a la inhumació 1, es va publicar KIA-36458 (1170 ±25) i per a la inhumació 3, KIA-36910 (1165 ±25), les quals van aportar datacions altmedievales (s. VIII-X n.e.), atribuïdes a una errada en la datació o a una excavació deficient (Carbonell 2012: 126). Posteriorment, l'autor, a qui agraïm la deferència, ens va comunicar que les dades inicialment enviades pel laboratori corres-

13. El coll té un diàmetre inferior per la part superior respecte a la base, tret impropï del tipus Eb. 69, però que apareix a les posteriors Eb. 73, centrades en el s. II a.n.e. (Fernández i Costa 1998: 41).

humació 4 (KIA-39435; 2235 ±30), també dos intervals (389 [24,2] 342 i 321 [71,2] 201 cal BC), i l'aplec d'ossos de la inhumació 6 (KIA-39436; 2210 ±30), dos més (377 [93,6] 195 i 186 [1,9] 178 cal BC). En cas d'haver mort coetàniament, la forqueta es podria estrènyer entre el 368 i el 203 cal BC i deixar fora les probabilitats de les dates superiors i inferiors.

En aquest treball (Carbonell 2012: 157), i encara en un article posterior (Carbonell *et al.* 2015a: 105-106), el mateix autor prenia distància respecte de la vinculació de l'abandonament del Cercle 7 als fets de la 2GP i l'exposava com a hipòtesi. També es mostrava caut respecte a la relació entre els morts i l'abandonament del cercle (Carbonell 2012: 157). Tanmateix, poc després va considerar —erròniament, segons els intervals observats més amunt— que les restes es dataven «per C14 a la darrera dècada del s. III a.n.e., en el context de la Segona Guerra Púnica», sense vincular incontestablement tampoc les morts a aquest episodi, ja que no s'hi observaven traces de violència en els ossos, com ja Ferrer *et al.* (2008: 20) van observar. Tanmateix, va considerar que l'abandonament havia estat sobtat en un «context de conflictes» amb els púnics, que no hi va haver reocupació i que s'hi havien abandonat tots els objectes (Carbonell 2016: 24 i 35), asseveracions no prou justificades, si atenem els materials de cronologies posteriors i la fragmentació i dispersió de les ceràmiques observades, llevat del conjunt de peces a mà trobades a l'àmbit nord-oest protegides per pedres.¹⁶ Finalment, esmentava que en diversos poblats hi va haver grans incendis i abandonaments, com Trepucó, o de parts del poblats, com el mateix Torre d'en Galmés, tot citant les obres de Plantalamor i Rosselló Bordoy ja comentades amb anterioritat,¹⁷ i suggeria que els individus del Cercle 7 haurien pogut morir violentament asfixiats en un incendi, que haurien quedat «durant unes setmanes a la intempèrie» i que finalment

ponien a uns altres individus. La confusió probablement deriva de la mateixa nomenclatura AR1 i AR3 per identificar les agrupacions de restes dels dos jaciments, que a més havien estat excavats per la mateixa antropòloga, segons es pot consultar a la base de dades del laboratori (URL: <http://c14.kikirpa.be/>).

16. Es tracta d'una olla carenada amb decoració geomètrica incisa amb una tapadora, damunt les quals hi havia un vas troncocònic en posició invertida per cobrir-les. En el mateix àmbit, hi havia una gerra ebusitana amb la boca serrada i un vaset globular a mà pràcticament sencer (Carbonell 2012: 35).

17. Carbonell (2012: 142-143) va recollir, com no podia ser d'altra manera, les opinions de Plantalamor (1991: 444 i 451) respecte a la destrucció de la casa 3 de Trepucó a finals del s. III a.n.e., tal vegada en el context de la Segona Guerra Púnica, i de l'abandonament de la casa 1 de Torelló en les mateixes cronologies.

van ser enterrats a l'interior de la casa emulant la posició ritual (Carbonell 2016: 35). La idea de la destrucció violenta i l'incendi s'explicita a la darrera publicació (Carbonell 2016: 18 i 35), si bé és absent a les anteriors.

A la posterior excavació del pati davant d'aquesta casa i de l'estudi de materials, s'afirmava que «el gruix dels materials ceràmics, metàl·lics i lítics documentats corresponen al segle III aC, de forma que es pot proposar que aquest pati va funcionar en paral·lel a l'habitatge i va ser abandonat de manera més o menys sincrònica, tot i que aparentment l'espai va ser freqüentat i utilitzat eventualment com a abocador durant els segles següents» (Carbonell *et al.* 2015b: 91). Per contra, s'esmentava que els nivells d'ús contenien poc material amfòric i que la majoria provenia de «nivells arqueològics posteriors a la utilització del pati per part dels habitants del Cercle 7 [...] nivells d'abocaments de residus provinents de l'habitatge contigu o de l'entorn immediat» (Carbonell *et al.* 2015b: 92), tot i que s'acabava explicitant que no era per evidències estratigràfiques, sinó per la pròpia cronologia dels materials, que «es pot proposar que aquest conjunt de materials més moderns siguin, en la seva major part, el resultat d'abocaments posteriors a l'abandonament del Cercle 7» (Carbonell *et al.* 2015b: 97).

En concret, els individus corresponents a àmfores punicoebusitanes del s. III a.n.e. eren 57, 39 dels quals T-8.1.3.1. i la resta, T-8.1.2.1., mentre que els del s. II a.n.e. atenyien els 37, 31 dels quals T-8.1.3.2. i la resta, PE 24. Dels tres individus grecoitàlics, dos eren de la primera meitat del s. II a.n.e. La ceràmica ibèrica de la costa catalana atenyia valors molt alts (10% del volum total de la ceràmica documentada), la major part de la qual pertanyent a gerres bicòniques. També s'hi va documentar ceràmica ibèrica pintada, sobretot càlats de s. II—I a.n.e. (Carbonell *et al.* 2015b: 92 i 94-95). Els materials metàl·lics van aparèixer en estrats datats del s. III a.n.e., si bé *per se* no aportaven cronologia ni s'especificava com s'havien datat. En un estrat definit com a nivell d'ús del s. III a.n.e., va aparèixer una moneda amb la iconografia pròpia «d'aquesta cronologia [...] reutilitzada com a element decoratiu», ja que tenia una perforació (Carbonell *et al.* 2015b: 96), la qual cosa ja indica un cert lapse de temps respecte al moment d'encunyament.

Finalment, també l'any 2015 va aparèixer un treball sobre les ceràmiques campanianes de la classe A de Cales Coves, Trepucó i Son Catlar (fig. 1), en què Octavi Pons i Bartomeu Salvà (2015: 338) afirmaven que a Trepucó «s'ha pogut documentar un nivell de destrucció parcial del poblats entorn el 205-203 aC, en plena Segona Guerra Púnica», data que pretesament extreien d'una datació

radiocarbònica, si bé amb l'aportació de les dades i les interpretacions de Castrillo (2005b) també afirmaven que el gruix de la Campaniana A arribava a partir del 200 a.n.e. (Pons i Salvà 2015: 344).

Pel que fa a l'anàlisi de les fonts clàssiques a inicis d'aquest mil·lenni vinculades amb les troballes arqueològiques anteriors, María Luisa Sánchez León (2003: 99), en un documentadíssim article, va sostenir que l'hipotetitzat origen púnic de *Mago*, a finals del s. III a.n.e., calia establir-lo no només des de l'anàlisi dels escadussers textos clàssics, sinó també amb el suport del registre arqueològic. Les fonts històriques en relació amb les Balears durant la 2GP, en especial, i la hivernada a Menorca de Magó, relatada per l'historiador romà Titus Livi (XXVIII, 37, 3-9) i breument pel bizantí Zonaras (IX, 10, 8), van ser interpretades per la mateixa autora en aquest treball i en altres (Sánchez León 2009; García Riaza i Sánchez León 2000), així com ho havien estat per altres autors amb anterioritat (Blanes *et al.* 1990; Costa 2000; Zucca 1998).

Sánchez León apuntava (2003: 102) que la referència de Livi al fet que les tropes comandades per Magó van situar el campament en un lloc fortificat damunt el port i que van apoderar-se de la ciutat i del camp sense cap tipus de lluita ("*super portum loco munito castra locant; ac sine certamine urbe agroque potiti [...] —Liv. XXVIII, 37, 9; Blanes et al. 1990: 59 i 123*) assenyalava amb tota versemblança que el de l'antiga Pàdua es referia a dues realitats geogràfiques i a dos temps diferents: l'assentament en un lloc fortificat damunt el port i la presa posterior de la ciutat que el controlava junt amb el seu territori, seguint, com hem vist, l'estela de Belén i Fernández-Miranda (1979: 201) i De Nicolás (1983: 229 i 231). Pel que fa a la vinculació amb les restes arqueològiques, seguia les propostes anteriors, que identificaven dita ciutat amb Trepucó (a més dels suara citats, Juan 1993: 62 i Fernández-Miranda i Roderó 1995: 28). L'autora va recollir també la referència de Trepucó com a centre que controlaria un territori i el port, mitjançant un «cordón muy definido de asentamientos secundarios», i també que existien nivells de destrucció de finals de s. III a.n.e., seguits de l'abandonament, a partir de les publicacions seminals de Plantalamor i Rita (1986a i 1986b) i de les posteriors aportacions de Plantalamor (2000), tot assenyalant que «la ausencia de resistencia a Magón, que divide la historiografía, es corregida así por el registro arqueológico respecto a Trepucó y hábitats talayóticos del área oriental» (Sánchez León 2003: 102-103).¹⁸ En un

intent de conciliar el testimoni literari i les dades arqueològiques, va proposar que després del reclutament de dos mil soldats auxiliars enviats tot d'una a Cartago, Magó podria haver realitzat una altra lleva, abans de partir cap a Itàlia la primavera-estiu del 205 a.n.e., com Zucca (1998: 89-90) ja havia aventurat i Livi semblava suggerir, en relatar que va embarcar a la seva flota la joventut escollida ("*iuventute lecta in classem imposita*" - Liv. XXVIII, 46, 7). Aquesta lleva, seguia Sánchez León (2003: 104), devia haver minvat una població ja de per si escassa, com el mateix Livi notava (XXVIII, 28, 8), i devia provocar una resistència activa que probablement va derivar en la destrucció de Trepucó, fet que potser va anar aparellat amb el trasllat forçat de la població cap al port.

Si bé es mostrava irreprotxablement cauta, a l'espera de noves dades arqueològiques, respecte a la fundació de la ciutat de Maó pel bàrquida, recollia que les excavacions de la plaça de la Conquesta i del carrer d'Alfons III «evidencian un nivel fundacional talayótico-púnico de fines del s. III-comienzo del s. II», seguint la bibliografia arqueològica anterior, i que «al calor del campamento [cartaginès] ese establecimiento precario se fue desarrollando una vez desaparecido su núcleo rector, Trepucó, y trasladada allí su población (...) el enclave fortificado sobre el puerto y no la *urbs*, sería el germen de la ciudad de *Mago*» (Sánchez León 2003: 104-105).

Anys més tard, Benjamí Costa (2015) va tornar sobre la hivernada de Magó a Menorca amb un treball de títol memorable per la referència literària expressa amb la conegudíssima obra de Georges Sand. Costa (2015: 140-144), que va recollir l'argumentari de Sánchez León (2003) sobre Trepucó exposat unes línies més amunt, acceptava també, per tant, la possibilitat d'una segona lleva. A més, va detallar les troballes a la cisterna del carrer d'Alfons III de Maó i del sector nord-oest de Trepucó, tal com apareixen a Plantalamor (2000), i va reconèixer la destrucció violenta del poblament a finals del III a.n.e. a partir de la datació radiocarbònica coneguda i comentada (IRPA-1141) i l'abandonament després de la 2GP, així com la destrucció contemporània dels assentaments citats anteriorment per Fernández-Miranda i Roderó (1995: 28) i Plantalamor (2000: 1683).

favorable, segurament responia a la poca capacitat d'oposició, atesa l'escassa població insular, com pareixia suggerir la ubicació del campament en un lloc fortificat i derivada també del temor a una incursió naval romana (García Riaza i Sánchez León 2000: 105-106). Ja temps enrere Joan C. de Nicolás (1983: 228) havia considerat que s'havia tractat d'una lleva forçosa.

18. García Riaza i Sánchez León havien considerat poc abans que la manca de lluita, més que una acollida

In dubio pro reo: el projecte Modular (2016-2022)

Dos treballs de l'any 2016 reflectien com l'ombra del constructe continuava ben allargada tres dècades més tard, si bé és el projecte *Modular* el que ha aportat noves dades interpretades sovint al voltant de la 2GP.

El primer d'aquests articles va ser presentat per Octavio Pons a les XXXI *Jornades d'Arqueologia Feniciopúnica d'Eivissa*. Publicat uns anys més tard (Pons 2020), resumia, sota l'epígraf «la destrucció dels poblats», les interpretacions ja expressades per autors anteriors sobre els passatges de Titus Livi i, pel que fa a les dades arqueològiques, esmentava les conegudes de la casa 3 de Trepucó, de les excavacions a Torre d'en Gaumés i, en menor mesura, de les cases de Biniparratx petit per concloure: «El fet històric més proper que podria haver propiciat aquest fet violent que provoca la destrucció i abandó de diferents zones dels poblats talaiòtics de finals del s. III a.n.e. és la hivernada a Menorca de l'exèrcit cartaginès del general Magó. La lleva de la primavera de l'any 205 a.n.e. no degué ser acceptada per la població talaiòtica i es produí un enfrontament entre les tropes cartagineses i la població local.» (Pons 2020: 109-110)

El segon article publicat l'any 2016 el devem a Octavio Torres. Dedicat a l'arquitectura protohistòrica, s'hi afirmava que «este tipo de viviendas presentan en su mayoría niveles de abandono datados en las postrimerías del siglo III a.C., coincidiendo con la II Guerra Púnica, como es el caso de Trepucó o Talatí de Dalt» (Torres 2016: 195). A més, en comentar la vasta presència dels materials de factura ebusitana localitzats en aquests contextos domèstics, es feia una lectura errònia i es reincidia en l'imaginari de la 2GP, d'un article publicat l'any 2005 per un dels signants d'aquest treball en esmentar que existia «una expansión considerable entre los siglos IV —II a.C., concluyendo con el desenlace de la II Guerra Púnica, cuando irrumpirán con fuerza en el archipiélago los materiales itálicos (Castrillo, 2005)» (Torres 2016: 196). Contràriament, a l'esmentat article posàvem l'accent en la persistència dels materials eivissencs al llarg del s. II a.n.e., almenys pel que fa als tres jaciments estudiats llavors, un dels quals, Trepucó, per demostrar «la continuïtat fluida de les relacions entre les dues illes durant els tres primers quarts del s. II aC, que no semblen afectades per les conseqüències que la Segona Guerra Púnica va tenir sobre l'imperi cartaginès, en particular la pèrdua del domini sobre la península Ibèrica» (Castrillo 2005a: 160). És més, aleshores ja assenyalàvem com a errònia l'afirmació «que els materials ebusitans d'aquest període eren ben escassos, com a conseqüència de l'abandonament de la majoria de poblats un cop finalit-

zada la Segona Guerra Púnica» (Castrillo 2005a: 166). Endemés, en aquell estudi sobre les àmfores feniciopúniques no s'hi aportaven dades que permetessin comparar-les amb les àmfores itàliques i, ni molt menys, asseverar que van irrompre amb força després de la contesa.

En un altre treball del mateix autor de l'any 2017 sobre les cases protohistòriques menorquines, emmarcat dins d'un interessantíssim projecte de recerca de la Universitat d'Alacant (<https://web.ua.es/modular>), s'insisteix:¹⁹ «Y como tal, sin embargo, [la isla] sufrió las consecuencias de su adhesión con los enfrentamientos que conllevaron la destrucción de numerosos círculos y asentamientos (Plantalamor 1991a; Ferrer *et al.* 2011) a finales del siglo III a.C., en el marco de la II Guerra Púnica.» (Torres 2017: 243)

És precisament l'equip del projecte *Modular* el que va coordinar l'any 2017 la publicació d'una monografia que recollia les darreres novetats del projecte, acompanyat de diversos treballs d'altres investigadors presentats a les XIII *Jornades d'Investigació Històrica de Menorca*, celebrades a Ciutadella l'any 2015, amb el rerefons de l'impacte feniciopúnic a Menorca. En relació amb les bases arqueològiques que es poden vincular a la 2GP, interessen particularment les conclusions derivades de les prospeccions arqueològiques efectuades en diversos transectes fora del perímetre de la muralla de Torrellafuda i de les primeres intervencions realitzades a la muralla de Son Catlar (Jiménez *et al.* 2017b; Prados i Jiménez 2017), amb l'objectiu de «disponer de evidencias materiales que nos permitieran confirmar la secuencia histórica propuesta por diversos autores para el yacimiento, y de forma particular, calibrar el peso específico dentro de dicha secuencia del periodo al que atribuimos los elementos de poliorcética púnico-helenística observados en enclaves como Trepucó, Son Catlar o Torrellafuda: finales del s. III o inicios del s. II a.C. (Prados 2015).» (Jiménez *et al.* 2017b: 182).

Tots dos treballs van ser publicats amb lleugeres variacions a les actes de les VII *Jornades d'Arqueo-*

19. *Modular* és un projecte de la Universitat d'Alacant sobre arquitectura fenícia i púnica del nord d'Àfrica, el sud-est de la península Ibèrica i les Illes Balears. Liderat per Fernando Prados, Helena Jiménez, Andrés M. Adroher, José Javier Martínez, Octavio Torres i la seva branca balear (que incorpora Joan C. de Nicolás i María José León), estudia la influència púnica en la societat indígena menorquina i, més específicament, l'impacte de les Guerres Púniques sobre la població autòctona, dins les quals la hivernada de les tropes de Magó hi té un paper destacat (Jiménez *et al.* 2017a: 162; Prados *et al.* 2015: 186-187). L'estudi s'articula sobretot a través de l'estudi arquitectònic, fonamentalment de les estructures defensives de diversos jaciments.

logia de les Illes Balears celebrades a Maó l'any 2016 (Jiménez *et al.* 2017a; Prados *et al.* 2017). A més, en un d'aquest treballs es fa un repàs bibliogràfic a l'esment de fenicis i púnics a Menorca, amb referència a algunes publicacions sobre els episodis de la 2GP i a les intervencions precedents a Maó, Trepucó i Son Catlar (Prados i Jiménez 2017: 106) i se situen alguns dels elements dels exemplars menorquins estudiats dins una «cultura arquitectònica púnico-helenística» com a resposta a una amenaça concreta com la 2GP o la conquesta romana (Prados i Jiménez 2017: 118). A més, per al cas de Trepucó se citen, de banda de les torres,²⁰ una trencada de la línia de murada en forma de cremallera i poternes a la dreta de les torres (Prados i Jiménez 2017: 119), si bé aquests elements són qüestionables, com hem tingut ocasió d'analitzar (Hernández-Gasch 2022: 123-130) i com resumim breument en el següent apartat.

Pel que fa a la muralla de Torrellafuda (fig. 1), s'hi descriu una torre o bastió travat amb un tram de murada, la qual s'adossa al seu torn a una murada o edificació més antiga. Tant les mides com la tècnica constructiva —blocs al llarg i de través, també documentats en un altre angle de la murada i en un tram amb dues poternes— són idèntiques a les torres de Son Catlar, per la qual cosa es vinculen a la refortificació ocorreguda al si del conflicte de la 2GP (Jiménez *et al.* 2017a: 163; Jiménez *et al.* 2017b: 186-187). A grans trets, la recollida dels materials arqueològics feta durant la campanya de prospecció confirmarien la vasta presència de recipients del s. III i II a.n.e. Això no obstant, no permetrien adscriure-les directament o exclusivament a la 2GP o a les dècades posteriors, si bé, sens dubte amb anterioritat a la conquesta del 123 a.n.e. (Jiménez *et al.* 2017b: 198-200). Tanmateix, en aquests dos treballs s'esmenta la presència de 13 vores d'àmfora grecoitàlica, sobretot del tipus *c* de Lyding-Will, si bé a nivell de vores tant el tipus *c* com el *d*, i fins i tot l'*e*, són intercanviables i només poden ser correctament identificats per perfils complets, essent aquests dos darrers pròpiament del s. II a.n.e. Es donen a conèixer també el nombre conjunt d'àmfores T-8.1.3.1. i T-8.1.3.2. que arriba a 11 exemplars i la presència de PE 24, però no el nombre exacte de cada tipus, si bé s'assegura que «predominan las formas que tienden más al s. III» (Jiménez *et al.* 2017a: 167; Jiménez *et al.* 2017b: 194-195). S'esmenta la presència d'àmfora ibèrica o púnica centromediterrània que els autors situen sobretot als s. IV i III a.n.e. (Jiménez *et al.* 2017b: 196), tot i que totes dues, però sobretot

20. Identificades també com a plataforma per a l'artilleria de torsió (Prados i Jiménez 2017: 123).

les d'origen cartaginès, es troben ben representades a Menorca al s. II a.n.e., i també a Mallorca (Ramon 2017: 56; Sanmartí *et al.* 2002: 121). A més, mentre que el taller de petites estampilles del s. III a.n.e. només està representat per una vora de la F. 2783, la Campaniana A presenta 10 fragments (L. 36 i L. 27B), que no és una xifra especialment baixa, com suggereixen els autors (Jiménez *et al.* 2017a: 168, Jiménez *et al.* 2017b: 196), si ens centrem en la mala preservació de vernís negre del material de superfície.²¹ També se citen 13 fragments de ceràmica grisa ibèrica de la costa catalana (Jiménez *et al.* 2017a: 168; Jiménez *et al.* 2017b: 197), entre els quals tres vores de les quals desconeixem el tipus, però que és un material ben freqüent al s. II a.n.e. en els contextos balears (Hernández-Gasch 2018: 22). La comuna ibèrica, que inclou segurament ibèrica pintada amb decoració perduda, està molt ben representada amb 70 fragments, així com, lògicament, la comuna ebusitana amb 106 fragments, si bé la manca de concreció tipològica no permet precisar-ne la cronologia. El mateix succeeix amb la comuna itàlica, que s'associa a una cronologia del s. I a.n.e. basada en motius funcionals, més que cronotipològics (Jiménez *et al.* 2017a: 168; Jiménez *et al.* 2017b: 197). Tot i així, «a favor de que se trate específicamente de contextos de la II Guerra Púnica, y por tanto vinculados al paso de Magón y sus tropas por la isla en el 206-205 a.C.», s'esgrimeixen els contextos peninsulars d'època «bàrquida» en ciutats o destacaments púnics, alguns dels quals arrasats en el context de la 2GP (Jiménez *et al.* 2017b: 199). No obstant això, en aquest estudi s'intueix una pèrdua d'interès en encasellar el registre arqueològic en aquest determinat fet històric, «[...] se trata de un pormenor cronológico, puesto que el contexto cultural sería prácticamente el mismo» (Jiménez *et al.* 2017b: 200), amb especial atenció a la influència púnica en els diversos i notables canvis en les comunitats locals talaiòtiques dintre del que anomenaran «horizonte púnico-talayótico».

Pel que fa a Son Catlar (fig. 1), es va considerar que va ser «entre los ss. III y II a.C. cuando se reforzó con un lienzo murario»,²² o almenys certs elements defensius, com l'accés nord (Prados *et al.* 2017: 121), ja que certament es fa notar que

21. A les prospeccions del terme municipal de Son Servera només hem identificat 12 fragments com a Campaniana A dels 25.233 classificats. De tota manera, no s'ha trobat cap fragment del taller de les petites estampilles entre els 107.829 fragments inventariats per un de nosaltres a Trepucó (Castrillo 2005b) ni apareixen tampoc en l'ancoratge de Cales Coves (Belén i Fernández-Miranda 1979).

22. Corregit posteriorment a «hacia el s. V a.C.» (Prados *et al.* 2017a:153) o «hacia el s. VI a.C.» (Prados *et al.* 2021: 30).

rere les torres existeix «una muralla anterior [...] que habría de ubicarse cronológicamente entre el s. VI y el III a.C., esto es, entre el inicio de la construcción de defensas en el mundo talayótico y la II Guerra Púnica» (Prados *et al.* 2017: 122). Tanmateix, malgrat la manca dels estudis definitius de les actuacions efectuades l'any 2016 a les torres bessones que s'adossen a l'angle nord de la muralla, ja s'hi apuntava la probabilitat d'un origen dins el s. III a.n.e. (Prados *et al.* 2017: 123).

A partir de l'estudi morfològic i metrològic de les construccions analitzades, dels materials arqueològics recuperats i de dues datacions radiocarbòniques, els autors van adscriure la reforçament dins d'un context proper a la 2GP, i les van allunyar definitivament de l'imaginari que els atribuïa una probable factura romana, si bé certament ja s'havien considerat hel·lenístiques amb anterioritat (Juan 1993: 56). L'anàlisi morfològica evidència, segons els responsables de la intervenció, una tradició mediterrània de tall hel·lenístic que hauria arribat a l'illa per connexions comercials i/o a través del retorn dels mercenaris enrolats a les tropes cartagineses. A més, l'estudi metrològic constata l'ús de la unitat de mesura típica de l'exèrcit cartaginès (el colze púnic) en la construcció de les estructures de defensa. Així, Menorca respondria de manera similar a altres indrets de la Mediterrània central i occidental, on es reestructuren fortificacions antigues, conseqüència de l'obertura de l'illa al comerç exterior, predominantment ebusità, i pel retorn de les lletes de mercenaris als seus llocs d'origen (Prados *et al.* 2020a: 977-978; Prados *et al.* 2020b: 145).

El més rellevant per fixar una data de construcció precisa són, sens dubte, les ceràmiques trobades i les datacions radiocarbòniques obtingudes. Les primeres excavacions van permetre constatar l'arrasament del bastió nord-est abans de la primera meitat del s. I a.n.e., que és la cronologia que aporten els materials del nivell que cobria aquest arrasament (Prados *et al.* 2017: 156). A més, un mur contra l'angle del bastió nord delimitava una sedimentació amb materials republicans formant una rampa cap a la torre que quedava dempeus (Prados *et al.* 2017: 157). La fossa de fonamentació de la torre nord contenia fragments d'un càlat de ceràmica ibèrica i de vernís negre del taller de les petites estampilles, a més d'una vora de T-8.1.2.1., de la primera meitat del s. III a.n.e., tot situant la cronologia de la construcció a la segona meitat del s. III o principis del II a.n.e. possiblement per la presència del càlat ibèric, que certament rebaixa la cronologia al s. II a.n.e.²³ A

23. En una publicació posterior, s'hi afegeix àmfora punicoebusitana T-8.1.3.1. (Prados *et al.* 2021: 31).

l'angle entre la torre nord i la murada es va documentar un nivell d'ús amb materials que s'atribueixen al s. III a.n.e. (ceràmica comuna, ibèrica de la costa catalana i àmfora punicoebusitana) (Prados *et al.* 2017: 158). Tot i que en aquesta publicació els autors encara es mostraven prudents sobre la datació dels bastions (Prados *et al.* 2017: 159), a les publicacions posteriors (Prados *et al.* 2020a i 2020b) els dubtes s'havien esvaït i es van datar les defenses al s. III a.n.e., «posiblement hacia el último cuarto de esta centuria» (Prados *et al.* 2020a: 971) o es va esmentar clarament ja un «plan de refortificación vinculado con la segunda guerra púnica» (Jiménez i Torres 2021: 10), «adaptada [...] en el marco del citado conflicto romano-cartaginés que [...] tuvo a Menorca como uno de sus escenarios.» (Prados *et al.* 2021: 30). Tanmateix, en altres parts del segon treball es mostren més cauts, o fins i tot assenyalen que es podria remuntar a la Primera Guerra Púnica (Prados *et al.* 2021: 31 i 40). A més, a la intervenció del 2017 es va explorar la torre est i una porta en colze. La fossa de fonamentació de la torre i el nivell que era subjacent a l'estructura no van aportar materials diagnòstics (Prados *et al.* 2020a: 972; Prados *et al.* 2020b: 140). S'esmenta que un nivell d'enderroc o «un nivel de desecho y abandono [...] en una época en que ambas ya no estaban en uso» contenia materials del s. II-I a.n.e. (Prados *et al.* 2020a: 972) o del s. II a.n.e. (Prados *et al.* 2020b: 140), i, per sota, un nivell de circulació posterior a la torre duia també material romà republicà. Per sota d'aquest darrer estrat, i també de la filada basal de la torre, hi havia un nivell de poca potència, just per damunt del nivell geològic, que es va datar radiomètricament (BETA-475669). A la resta del sondeig es va localitzar un nivell d'abocaments que arribava fins al substrat geològic i es va interpretar en relació amb les tasques d'anivellament prèvies al nivell de circulació de la zona de la torre, estrat que també es va datar (BETA-475670).

La primera datació es va obtenir d'una mostra de mandíbula d'ovicaprí (BETA-475669),²⁴ la

24. En les diverses publicacions, l'equip de Son Catlar no ha donat a conèixer ni les datacions radiocarbòniques, ni les desviacions estàndards ni tampoc les forquetes de les calibracions. Aquest dèficit provoca lògicament que siguin inservibles en qualsevol discussió. En aquest cas i en el següent, van ser presentades per l'equip de Son Catlar, amb tota la informació completa, com és pràctica habitual, a la taula rodona *Murades de la segona edat del ferro a les Illes Balears*, celebrades a Son Servera l'any 2018 (Hernández-Gasch *et al.* 2022). Malauradament, i ja havent entrat en el procés d'edició, aquest equip va decidir retirar l'article amb la informació inèdita que contenia, motiu pel qual hem hagut d'eliminar del nostre article les calibracions de dites datacions. A l'article de la murada de Son Catlar, fi-

calibració de la qual, segons els autors, dona un resultat de s. IV a.n.e., si bé en el nivell apareixien fragments de campaniana A i d'un bol hel·lenístic amb relleus que rebaixarien la cronologia de l'estrat a finals del s. III o inicis del II a.n.e. (Prados *et al.* 2020a: 973; Prados *et al.* 2020b: 140-141). Sens dubte, conèixer-ne la tipologia i, en el cas de les campanianes, si corresponen a les produccions antiga o mitjana, ajudaria a concretar una cronologia que bé es podria estendre molt més enllà de les dates proposades. Pel que fa a la mostra, és evident que en aquest context és un os residual i, pel que sabem, més antic. En referència a la segona datació, prové d'una altra mostra d'os d'ovicaprí (BETA-475670). S'estima el resultat de la datació a la segona meitat del s. II a.n.e. (Prados *et al.* 2020a: 973; Prados *et al.* 2020b: 141). Tanmateix, les calibracions en aquestes cronologies donen lapses de temps més amplis que probablement les ceràmiques, que s'esmenta que van ser abundants, podrien restringir.²⁵

En relació amb la porta en colze adossada a la murada d'època balear (segona edat del ferro), a banda de descriure-la i aportar-hi paral·lels del s. IV-III a.n.e., no es va informar en un primer moment de la ceràmica apareguda durant la intervenció de 2017, llevat de la menció genèrica que la cultura material, junt amb la resta d'evidències, duia a enquadrar-la a la segona meitat del s. III a.n.e. i més pròxima al s. II a.n.e. (Prados *et al.* 2020a: 975-976; Prados *et al.* 2020b: 142 i 145). Els autors van esmentar que fora de l'àrea directa d'accés a la porta pròpia, però en un lloc proper, s'hi va documentar una fossa que creiem interpretar que va ser practicada a l'estrat de destrucció i amortització de la porta amb les restes d'un individu inhumat amb diverses parts conservades en posició anatòmica. Preliminarment, es va datar entre els s. II-I a.n.e. (Prados *et al.* 2020a: 974; Prados *et al.* 2020b: 142). Tanmateix, en una publicació posterior s'esmenta que només estaven en connexió anatòmica les vèrtebres i algunes costelles, i es va considerar que «es evident que se trató de un depósito intencionado» (Prados *et al.* 2021: 38), una afirmació ambigua, i més davant l'escassetat de les restes. També, i contra el que

s'entenia amb anterioritat, probablement com a conseqüència dels resultats de la datació radiocarbònica, s'ha considerat que l'estratigrafia vinculava la deposició amb el moment de construcció de la porta en colze i es reblava dient que, atesos el context i la datació («BETA-538432, 309-209 cal BC»), «por vez primera se detecta en Son Catlar una posible evidencia de violencia física o quizás un ritual asociado a este horizonte militar» (Prados *et al.* 2021: 38), sense cap dada independent i en oposició, si més no en la primera de les hipòtesis, a la suposada intencionalitat del dipòsit. Certament, segons la planimetria, la inhumació queda a la zona de pas pel nord-oest i seria molt més coherent amb un context d'amortització, com sembla que s'havia proposat, atesos els nombrosos paral·lels d'inhumacions de la segona edat del ferro en jaciments amb funcions d'hàbitat com el ja esmentat de Torre d'en Galmés a Menorca i, a Mallorca, dels Antigors, Capocorb Vell, Talaies de Can Xim, Ses Païsses, S'Hospitalet Vell, Son Ferrandell, Son Fornés, Son Fred, Son Lluc, Son Oms i Talaies de Can Jordi, en un cas, vers el s. VIII cal. a.n.e, en altres, al s. IV, i encara en altres, al voltant del s. II cal. a.n.e. En tot cas, els resultats radiocarbònics de Son Catlar no són coherents amb la cronologia dels materials estratificats del nivell d'abandonament esmentats més amunt.

Després d'una segona campanya, l'any 2019 es va poder comprovar que la murada original havia estat desmuntada per construir l'accés en colze, que un cop arrasat havia estat substituït per un mur que impedia el pas (Prados *et al.* 2021: 34). A la publicació es van descriure els materials localitzats: en relació amb l'estrat d'arrasament de la porta s'esmenta que s'inscriuen entre la segona meitat del s. III i tot el II a.n.e., tot assumint, sense evidència estratigràfica, que els més antics corresponen a la construcció i l'ús de la porta, i el més recent, a l'època de la conquesta romana (Prados *et al.* 2021: 35), els quals, en tot cas, en datarien la destrucció. S'esmenten àmfores punicoebusitanes T-8.1.3.2. i PE 22 i PE 24, i gerres i plats ebusitans sense concreció cronològica, a més de vaixel·la de campaniana A i fragments de càlats de ceràmica ibèrica pintada i gris de la costa catalana (Prados *et al.* 2021: 35). Sorpren la manca d'àmfores T-8.1.3.1. de la segona meitat del s. III a.n.e., ja que van ser les úniques àmfores punicoebusitanes que arriben a finals d'aquesta centúria junt amb les imitacions PE 22 —d'altra banda, sempre minoritàries respecte a les àmfores coetànies de la sèrie 1.²⁶ En tot cas, la vaixel·la

nalment publicat per Torres (2022), només s'hi recull informació ja coneguda.

25. Posteriorment, s'han aportat les calibracions de dues datacions més relacionades amb la fonamentació de la murada «BETA-538430, 774-482 cal BC y BETA-538431, 768-476 cal BC» (Prados *et al.* 2021: 30), si bé en desconeixem el context exacte. En aquest cas, es dona un interval, però no s'esmenta si és a dues sigmes o quin percentatge de probabilitats representen les forquetes i se segueix sense consignar la fonamental datació radiocarbònica amb la desviació estàndard.

26. Al peu de la làmina de materials publicada (Prados *et al.* 2021: fig. 12) s'esmenta, segurament per error, una T-8.1.3.3., que no apareix dibuixada.

presentada (Prados *et al.* 2021: fig. 12) que podem diagnosticar és majoritàriament del s. III a.n.e., com una olla de ceràmica comuna ebusitana similar al tipus FE13/284 (Ramon 2012: 602 i fig. 19.84) i, entre les imitacions ebusitanes de vernís negre, un plat de peix amb solc a la vora, datat dels s. IV-III a.n.e. (Guerrero 1999: 17; Ramon 1993: 80 i 2012: 594 i fig. 6.35-39), i un bol de peu alt i perfil carenat, del s. III a.n.e. (Ramon 2012: 596 i fig. 7). La copa de costa catalana és segurament, pel seu diàmetre d'11 cm, una forma Cp3 més que una Cp1, però en tot cas, ambdues es daten entre els anys 350 i 200 a.n.e. (Castanyer *et al.* 1993: 393). Entre els exemplars que ultrapassen aquesta data fins ben entrat el s. II a.n.e., cal esmentar un bol CC-99 tipus datat entre el 275 i el 100 a.n.e. (Ramon 2012: 594 i 596 i fig. 6.40), mentre que als que ja són del s. II a.n.e. hi ha un càlat de ceràmica ibèrica pintada de la forma 2 emporitana, dels dos terços centrals del s. II a.n.e. (De Nicolàs i Conde 1993: 21 i fig. 5.2), i una forma 4 del taller de Fontscaldes, datada entre el 150 i el 75 a.n.e. (De Nicolàs i Conde 1993: 24 i fig. 5.4). Finalment, pel que fa a la Campaniana A, hi ha un plat de peix L. 23, existent a la producció antiga (220-180 a.n.e.), una L. 27 Ba i una L. 36, totes dues presents des de les dues darreres dècades del s. III fins a mitjan o darrer quart del s. I a.n.e. El conjunt examinat sembla anterior al darrer terç del s. II i, per tant, a la conquesta romana, l'absència d'àmfora itàlica Dressel 1A és significativa. Endemés, per damunt d'aquest nivell d'arrasament es va construir l'esmentat mur, al qual s'adossaven estrats amb àmfores punico-ebusitanes PE 24 i grecoitàliques recents, a banda de gerres de comuna ebusitana i fragments de cuina itàlica (Prados *et al.* 2021: 35). Malgrat que s'esmenta que els materials es poden datar al llarg dels s. II i I a.n.e., les àmfores citades són, respectivament, dels tres primers quarts o de la primera meitat del s. II a.n.e.

En un recentíssim treball de l'equip del projecte *Modular* s'escriu: «The two most important cities are located at opposite ends of the island. Maó/Mahón is situated in the eastern part [...] and was founded by the Carthaginian general Mago in 206 BCE. [...] At the other end of the island is Ciutadella/Ciudadela wich also has a magnificent harbour [...]» (Jiménez *et al.* 2022: 323). Així, no deixa de sobtar la insistència, encara avui dia, en allò que hem discutit àmpliament al llarg de l'article: la visió de part de la comunitat científica de sostenir aquest origen fundacional de la ciutat de *Mago*, que, a més, s'erigiria com a nucli colonial capaç de rellevar el protagonisme a Trepucó com a centre vertebrador del port. Altrament, la quantificació d'àmfores dels dos jaciments que estudia l'equip aporta un càlcul per

nombre mínim d'individus ponderats (NMIp) o una equivalència de vasos estimats (EVE) a partir de diverses variables, com el pes, el nombre de fragments o el nombre tipològic d'individus (Jiménez *et al.* 2022: 328). Amb tot, les dades presentades corroboren percentatges prou coneguts en altres contextos de l'illa (Juan *et al.* 2004; Castrillo 2005a; Pons 2005).

En les mateixes dates, altres autors han insistit, en referència a Maó, que “les fonts escrites no permeten deduir la permanència d'un contingent púnic més enllà del 205 aC i, d'altra banda, no existeixen evidències arqueològiques que donin suport a l'existència d'un assentament púnic de caràcter permanent” (Riudavets i Ferrer 2022: 169) o han recordat l'existència d'un nucli poblacional local (“talaiòtic”) preexistent a aquesta data a l'indret (Rita 2022: 7).

***Quod scriptum scriptum est:* el retorn a Trepucó més de tres dècades després**

L'any 2018 vam realitzar un estudi centrat en la determinació cronològica i funcional dels diversos contextos localitzats en els diferents espais excavats a Trepucó entre 1976 i 1986 per Lluís Plantalamor i sobre les grans dinàmiques que van afectar el poblat en termes històrics a partir d'una base quantitativa (Hernández-Gasch i Castrillo, en premsa). La quantificació va ser possible gràcies a les bases de dades derivades dels treballs d'inventari i de dibuix realitzats per un de nosaltres entre el 2002 i el 2003 al Museu de Menorca. Se n'examinaren llavors fins a 107.829 fragments ceràmics que atenyen més de 5678 individus pertanyents a les esmentades excavacions, si bé només s'havien explotat molt parcialment en dos treballs previs (Castrillo 2005a i 2005b).

L'estudi conclou, a partir de dades quantitatives, que Trepucó va ser un centre comercial de primer ordre, atès l'alt volum d'importacions (NR= 82,5%; NMI= 62,4%) respecte de la ceràmica a mà d'època balear o segona edat del ferro (NR= 17,5%; NMI= 37,6%). També constata l'afluència sostinguda del vi ebusità en el registre de Trepucó durant el s. II a.n.e. (ca. 35% per NMI), així com la presència de produccions d'altres àrees geogràfiques (púniques centromediterrànies, itàliques i ibèriques) a la mateixa centúria.

En l'àmbit semimicroespacial, l'anàlisi detalla els nivells de la casa 3 per a cadascun dels àmbits (fig. 4), així com per al pati davanter i estructures annexes, i en destaca la cronologia d'època romana alt-imperial de gairebé tots els nivells, fins i tot d'alguns de consignats com a «inferiors». Pel que fa als materials del magatzem de la casa 3 del suposat nivell d'abandonament, s'agrupen en dos

horitzons: els primers tres quarts o primera meitat del II a.n.e. i a partir de la segona meitat del s. I a.n.e. Endemés, els nivells de carbons i cendres a l'interior de la casa es troben exclusivament a l'espai de cuina on hi ha la llar de foc —i al quadre adjacent del pati central— i al pati davanter on es va localitzar un «forn», i sempre amb cronologies del s. I n.e.

Finalment, a l'esmentat estudi es fa una anàlisi detallada dels paraments de la suposada murada de Trepucó i es posa en relleu que es configura com un flanc mural corregut producte dels adossaments de diverses estructures de caire domèstic —entre les quals una sala hipòstila annexa a la casa 5—, amb gruixes de murs inferiors als paraments de la casa 4 (fig. 3), allunyada de la «murada» i assenyalant el continuat ús domèstic de la casa 5, després d'una refacció. Aquesta solució és la mateixa manera que anteriorment havíem descrit per a la «murada talaiòtica» de Son Fornés, la de Capocorb Vell o el flanc posterior de les cases de planta circular i pati central de Sant Vicenç d'Alcaldús, on els adossaments de successives estructures creen una cortina que, aprofitant el desnivell del terreny, «fortifica» l'assentament (Hernández-Gasch 2010: 182). D'aquesta manera, aquest flanc a Trepucó té un caràcter delimitador i, encara que hagués pogut tenir un cert caràcter defensiu ocasional, és evident que no es pot parlar pròpiament de murada, com a construcció independent i unitària i comparable, sense sortir de Menorca, a la murada de Son Catlar. Els materials que es poden associar a l'abocador adossat a la «murada» i a la possible torre (Plantalamor 1991: 250) presenten certament un pic al s. III a.n.e, si bé els més recents haurien de datar els nivells al s. I a.n.e.

La mateixa Cristina Rita (2022), coautora de les publicacions seminals de 1986 sobre Trepucó, ha retornat, en un recentíssim article, que recull bona part de les aportacions que hem analitzat, a les destruccions dels poblats «coincident amb l'arribada de Mago per hivernar el 206 aC [...] al marge d'algunes reocupacions posteriors en zones molt concretes de molts d'aquests poblats» (Rita 2022: 14). La mateixa autora, en al·ludir a les cases del sector nord-oest de Trepucó, ho matisa en afirmar, seguint Lluís Plantalamor (2000), que «aquests habitatges són abandonats al voltant dels segles III i II, és a dir, en els moments d'intranquil·litat bèl·lica entre la II Guerra Púnica i la conquesta romana (Plantalamor 2000: 1682)» (Rita 2022: 18), i sembla que es fa ressò de lectures errònies de l'article d'un de nosaltres (Castrillo 2005b), com hem assenyalat més amunt (Pons i Salvà 2015; Torres 2016), en afirmar que «hi va haver continuïtat de poblament, però que aquest [poblat] ja estava en decli-

vi» (Rita 2022: 18), contràriament al que havíem sostingut i sostenim.

Finem loquendi

Ja a finals de la dècada dels setanta es va començar a proposar que la *urbs* menorquina esmentada per l'autor d'*Ad Urbe Condita* era el poblat protohistòric de Trepucó. Les limitades excavacions al jaciment i les primeres publicacions de l'any 1986 van començar a difondre la idea que el poblat havia estat destruït en el transcurs de la 2GP, a la qual va seguir un abandonament progressiu. La noció de la destrucció de poblats en el marc d'aquest conflicte bèl·lic entre les dues potències mediterrànies es va anar estenent primer als poblats de l'àrea oriental de l'illa i després, a tot Menorca, en certs casos, forçant la lectura de les dades, fins i tot amb posterioritat als primers estudis de materials de Trepucó (Castrillo 2005a i 2005b) que desmentien la davallada d'activitat comercial durant el s. II a.n.e. En el darrer estudi sobre el sector nord-oest de Trepucó (Hernández-Gasch 2022; Hernández-Gasch i Castrillo, en premsa), orientat a l'anàlisi dels materials de manera contextual, no s'han pogut trobar evidències arqueològiques ni de la suposada destrucció ni de l'existència d'una murada *sensu stricto*. No obstant això, el constructe ha arrelat de tal manera que ha esdevingut una veritat històrica indiscutida. De retruc, ha influït en les noves lectures dels passatges de l'historiador romà, tot cercant explicacions a les destruccions pretesament documentades en aquelles dates, ja que les fonts esmentaven específicament que la ciutat menorquina havia estat presa sense lluita.

D'altra banda, i com a contrapunt, cal destacar l'absència en el registre arqueològic menorquí de *milataria* (projectils, armament per al combat proper, *impedimenta* dels exèrcits) i monedes (Bellón *et. al.* 2021: 17; Noguera *et al.* 2015: 90), que serien d'esperar en la destrucció violenta d'almenys part dels poblats més grans (Trepucó o Torre d'en Galmés) o de poblacions secundàries (per exemple, Biniparratx petit) i en els campaments (Bellón *et. al.* 2021: 21; Noguera *et al.* 2013: 23), encara per localitzar arqueològicament. La mateixa presència de projectils de bassetja, quan existeixen en els contextos excavats, són escassos. Com han assenyalat Bellón *et al.* (2017: 19), per a la vall alta del Guadalquivir, o Noguera *et al.* (2015: 63), al nord del curs inferior de l'Ebre, els enfrontaments relatats a les fonts han de tenir correlació amb el registre arqueològic i, encara més, afegiríem nosaltres, els proposats per la investigació arqueològica.

De ben segur que una ocupació temporal per part d'un exèrcit a una illa que convenim que, per

dimensions, estructura productiva i extensió dels assentaments no podia tenir una població notable, va causar un impacte important a curt i mitjà termini, ateses les lleves practicades. Una altra cosa és si l'arqueologia està en condicions de mostrar els fets concrets que narren les fonts literàries i les interpretacions que en fem. En l'estat actual dels coneixements, les evidències arqueològiques publicades associades a aquest episodi no són tan nítides com sovint s'ha pretès i en alguns casos inexistents.

L'abandonament de cases detectat a Biniparratx petit i a Torre d'en Galmés al voltant del 200 a.n.e. podria reflectir l'impacte demogràfic de les lleves, més que accions punitives de l'exèrcit cartaginès, atès que no existeixen incendis ni s'observen abandonaments d'objectes (si bé és cert que podrien haver estat recuperats amb posterioritat). A més, pel que fa a Biniparratx petit, l'increment d'importacions de vi i de vaixel·la ja a la primera meitat del s. II a.n.e. assenyala no només l'ocupació del poblament en zones properes a la casa 1, sinó un notable dinamisme econòmic de la comunitat. Resta pendent l'avaluació del significat dels enterraments precipitats de cossos abandonats que s'han donat a conèixer a Torre d'en Galmés. Per les informacions avançades, sembla que no s'han observat signes de violència damunt els esquelets. Tanmateix, cal esperar que la publicació dels estudis antropològics, així com de les dades estratigràfiques en els casos en què no s'han donat a conèixer, permeti demostrar les hipòtesis interpretatives.

Per al cas de Trepucó, l'alta proporció de materials importats trobats respecte a la ceràmica local assenyala, sens dubte, el control del port maonès i un rol redistribuïdor. L'increment d'importacions ebusitanes de la segona meitat del s. III a.n.e. detectat a Trepucó, Torelló i Biniparratx petit (Castrillo 2005a; Castrillo i Hernández-Gasch, en premsa; Hernández-Gasch 2009; Hernández-Gasch i Castrillo, en premsa), així com a escala general a tota l'illa (Pons 2020: 103), junt amb la refortificació detectada a la mateixa

època a Son Catlar, assenyalen un augment de les relacions i un cert interès estratègic, si més no de la banda occidental de Menorca, on se situa Son Catlar, justament a l'altre extrem de l'illa del suposat lloc de desembarcament de les tropes del bàrquida (fig. 1).

Les noves excavacions que s'estan desenvolupant a Menorca, metodològicament més rigoroses, junt amb un estudi més aprofundit dels materials ceràmics apareguts, sobretot en l'àmbit cronotipològic, aspecte en el qual s'ha avançat significativament en les darreres dècades, però també en el de les quantificacions que, amb més o menys encert metodològic, es practiquen en nombre creixent des de fa dues dècades, haurien de permetre establir una seqüència més afinada i, al cap i a la fi, avaluar l'impacte de la 2GP damunt l'illa de Menorca.

Jordi Hernández-Gasch

jhernandezgasch@gmail.com
Investigador adscrit a l'Institut Català
d'Arqueologia Clàssica
Pl. d'en Rovellat, s/n, 43003 Tarragona
jhernandez@icac.cat

Míriam Castrillo Villa

miricastrillo@gmail.com

Data de recepció: 13/09/2023
Data d'acceptació: 20/10/2023*

*La *Revista d'Arqueologia de Ponent* es congratula de la presència d'un treball d'arqueologia menorquina al número corresponent a l'any 2023, atès que la Menorca Talaiòtica, després de rebre l'informe preceptiu d'ICOMOS, ha estat inclosa en la Llista de Patrimoni Mundial de la UNESCO en el 45è Comitè, reunit a Riad, Aràbia Saudita, els dies 18 i 19 de setembre de 2023.

Bibliografia

ARANEGUI, C. (1987). La ceràmica gris de tipo ampuritano: las jarritas grises. A: LÉVÉQUE, P., ET MOREL, J.-P. (eds.). *Céramiques hellénistiques et romaines*; II. Université de Franche-Comté, Annales Littéraires de l'Université-Les Belles Lettres. Besançon-Paris: 331, 87-98.

BATS, M. (1993). Céramique commune italique. A: PY, M. (ed.). *Dictionnaire des céramiques antiques (VIIème s. av. n. è. - VIIème s. de. n. è.) en Méditerranée Nord-Occidentale (Provence, Languedoc,*

Ampurdan). Lattara, 6. Association pour la Recherche Archéologique en Languedoc Oriental. Lattes: 357-362.

BELÉN, M.; FERNÁNDEZ-MIRANDA, M. (1979). *El fondeadero de Cales Coves (Menorca, Islas Baleares)*. Subdirección General de Arqueología (Excavaciones Arqueológicas en España, 101). Madrid.

BELLÓN RUIZ, J. P.; RUEDA, C.; LECHUGA, M. A. (2017). *Iliturgi delenda est: arqueología de la Se-*

- gunda Guerra Púnica. A: MASSERIA, C., E MARRONI, E. (eds.). *Dialogando. Studi in onore di Mario Torelli*. Edizione ETS. Torino: 19-30.
- BELLÓN RUIZ, J. P.; LECHUGA CHICA, M. A.; RUEDA GALÁN, C.; MORENO PADILLA, M. I.; QUESADA SANZ, F.; MOLINOS MOLINOS, M.; RUIZ RODRÍGUEZ, A.; GARCÍA-BELLIDO, M. P.; ORTIZ NIETO-MÁRQUEZ, I.; VALLÉS IRISO, J. (2021). *De situ Iliturgi*, análisis arqueológico de su asedio en el contexto de la segunda guerra púnica. *Archivo Español de Arqueología*, 94, e15. Madrid.
- BLANES, C.; BONET, J.; FONT, A.; ROSSELLÓ, A. M. (1990). *Les Illes a les fonts clàssiques*. Miquel Font, Editor. Palma.
- CARBONELL, M. (2012). *El cercle 7 de Torre d'en Galmés. Estudi d'una estructura domèstica del segle III aC a Menorca*. Treball de final de màster, Universitat de Barcelona. URL: <https://www.academia.edu/18074262/> (data de consulta, 14-09-2021).
- CARBONELL, M. (2016). *Comensalisme i banquets rituals durant la segona edat del ferro a Menorca*. Treball de final de màster, Universitat Oberta de Catalunya.
- CARBONELL, M.; CORRAL, B.; DE SALORT, C. (2015a). Estudi i context de les àmfores punicoebusitanes del Cercle 7 de Torre d'en Galmés (Alaior, Menorca). A: ANDREU, C.; FERRANDO, C.; PONS, O. (eds.). *L'entretreixit del temps. Miscel·lània d'estudis en homenatge a Lluís Plantalamor Massanet*. Govern de les Illes Balears. Palma: 97-110.
- CARBONELL, M.; CORRAL, B.; FERRER, A.; LARA, C.; PONS, J.; RIUDAVETS, I.; DE SALORT, C. (2015 b). Les excavacions arqueològiques al Pati Davanter del Cercle 7 de Torre d'en Galmés (Menorca): estudi preliminar d'alguns dels materials. A: MARTÍNEZ, A., I GRAZIANI, G. (coords.). *VI Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears (Formentera, 2014)*. Consell Insular de Formentera i Secció d'Arqueologia del CDLIB: 91-99.
- CASTANYER, P.; SANMARTÍ, E.; TREMOLEDA, J. (1993). Céramique grise de la côte catalane. A: PY, M. (ed.). *Dictionnaire des céramiques antiques (VIIème s. av. n. è. - VIIème s. de. n. è.) en Méditerranée Nord-Occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*. *Lattara*, 6. Association pour la Recherche Archéologique en Languedoc Oriental. Lattes: 391-397.
- CASTRILLO, M. (2005a). Fenícis i púnics a Menorca: vint-i-cinc anys d'investigació i noves dades aportades per les àmfores feniciopúniques a l'illa. A: RAMON, J. (coord.). *Fenícis i púnics als Països Catalans. Fonaments, prehistòria i món antic als Països Catalans*; 12. Barcelona: 149-168.
- CASTRILLO, M. (2005b). Les ceràmiques de vernís negre del poblat talaiòtic de Trepucó (Maó, Menorca). *Mayurqa*, 30: 801-826.
- CASTRILLO, M., I HERNÁNDEZ-GASCH, J. (en premsa). La casa 1 de Biniparratx petit. A: PÉREZ-JUEZ, A., I TORRES, O. (coords.). *Cercles, l'hàbitat protohistòric de l'illa de Menorca*. Taula Rodona (Maó, 17 i 18 de juny de 2022). Institut Menorquí d'Estudis / Consell Insular de Menorca. Maó.
- COSTA, B. (2000). 'Ybsm (Ibiza) en la Segunda Guerra Púnica. A: COSTA, B., I FERNÁNDEZ, J. H. (eds.). *La Segunda Guerra Púnica en Iberia. XIII Jornadas de Arqueología Fenicio-púnica (Eivissa, 1998)*. Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera (Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 44). Eivissa: 63-115.
- COSTA, B. (2015). Un hivern a Menorca. Magó Barca a l'arxipèlag balear, de la tardor de l'any 206 a l'estiu del 205 aC. A: ANDREU, C.; FERRANDO, C.; PONS, O. (eds.). *L'entretreixit del temps. Miscel·lània d'estudis en homenatge a Lluís Plantalamor Massanet*. Govern de les Illes Balears. Palma: 125-150.
- DE NICOLÁS, J. C. (1983). Romanización de Menorca. A: MASCARÓ PASARIUS, J. (coord.). *Geografía e historia de Menorca*, IV. Al·lès Artes Gráficas. Ciutadella: 201-283.
- DE NICOLÁS, J. C., I CONDE, M. (1993). *La ceràmica ibèrica pintada a les Illes Balears i Pitiüses*. Editorial Menorca (Col·lecció Recerca, 3). Maó.
- FERNÁNDEZ, J. H., I COSTA, B. (1998). *La ceràmica común púnico-ebusitana: Precisiones tipològiques y cronològiques sobre algunas formas cerradas*. Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera (Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 42 / Miscel·làneas de Arqueología Ebusitana, I). Eivissa: 23-81.
- FERNÁNDEZ-MIRANDA, M., I RODERO, A. (1995). Presència púnica en la isla de Menorca. A: FANTAR, M.; GHAKI, M. (eds.). *Actes du IIIe Congrès International des Études Phéniciennes et Puniqes (Tunis, 1991)*. Institut National du Patrimoine. Tunis: 26-38.
- FERRER, A.; JUAN, G.; LARA, C.; PONS, J.; SINTES, E. (2008). Cercle 7 de Torre d'en Galmés (Alaior, Me-

norca): avançament de resultats. *Randa*, 61. Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Miscel·lània Gabriel Llopart, 1). Barcelona: 11-27.

FERRER, A.; JUAN, G.; LARA, C.; PONS, J. (2011). El jaciment de Torre d'en Galmés (Alaior, Menorca). Les intervencions d'Amics del Museu de Menorca: Cercle 7. A: GUAL, J. (coord.). *III Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears (Maó, 2008)*. Consell Insular de Menorca (Llibres del Patrimoni Històric i Cultural, 4). Maó: 109-117.

GARCÍA, E., Y SÁNCHEZ, M. L. (2000). *Roma y la municipalización de las Baleares*. Universitat de les Illes Balears. Palma.

GORNÉS, J. S.; GUERRERO, V. M.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.; DE NICOLÁS, J. C.; VAN STRYDONCK, M. (2001). La campanya de excavació de 2001 en Biniparratx Petit (Menorca). Avance de los primeros análisis radiocarbónicos. *Mayurqa*, 27: 227-235.

GUERRERO, V. M. (1999). *La cerámica protohistórica a Torno de Mallorca (s.VI-I a.C.)*. British Archaeological Reports International Series, 770 / Western Mediterranean Series, 3, Oxford.

GUERRERO, V. M.; GORNÉS, J. S.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.; DE NICOLÁS, J. C.; MORALES, J. V.; MORALES, A.; PINO, B. (2007). Avanç de les investigacions arqueològiques realitzades a l'assentament de Biniparratx Petit (Sant Lluís). *L'arqueologia a Menorca: eina per al coneixement del passat*. Consell Insular de Menorca (Col·lecció Llibres del Patrimoni Històric i Cultural, 3). Menorca: 9-51.

HERNÁNDEZ-GASCH, J. (2007). *Les cases de planta circular i pati central de la segona edat del ferro a Menorca: l'exemple de la casa 1 del poblament talaiòtic de Biniparratx Petit (Sant Lluís)*. Disponible a Internet: <https://www.academia.edu/4711157/> (consulta, 15/10/2022).

HERNÁNDEZ-GASCH, J. (coord.) (2009). *Memòria científica de la Casa 1 de Biniparratx Petit (Sector B)-"Casa Serra-Belabre" (Sant Lluís, Menorca). Campanyes de 2000, 2001 i 2003, Lorca, 10 de setembre de 2009*. Disponible a Internet: <https://www.academia.edu/17618092/> (consulta, 10/10/2022).

HERNÁNDEZ-GASCH, J. (2010). La punta de l'iceberg: reexcavant materials del fons Colominas (Museu d'Arqueologia de Catalunya). El poblament talaiòtic de Capocorb Vell (Llucmajor, Mallorca). *Cypsela*, 18: 173-194.

HERNÁNDEZ-GASCH, J. (2018). Ceràmiques comunes, de cuina i vaixel·la fina de producció ibèrica,

itàlica i nord-africana en els contextos rituals del turriforme esglaonat de Son Ferrer (Calvià, Mallorca). *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana: Revista d'Estudis Històrics*, 74: 15-59.

HERNÁNDEZ-GASCH, J. (2022). 3.11. Trepucó (Maó, Menorca). A: HERNÁNDEZ-GASCH, J.; TORRES, O.; PUIG, A. (coords.). *Murades de la segona edat del ferro a les illes Balears*. Universitat d'Alacant. Instituto Universitario de Investigación en Arqueología y Patrimonio Histórico (Col·lecció Petracos, 7) / Consell de Menorca / Ajuntament de Son Servera: 123-130.

HERNÁNDEZ-GASCH, J., I CASTRILLO, M. (en premsa). La casa 3 de Trepucó. A: PÉREZ-JUEZ, A., I TORRES, O. (coords.). *Cercles, l'hàbitat protohistòric de l'illa de Menorca*. Taula Rodona (Maó, 17 i 18 de juny de 2022). Institut Menorquí d'Estudis / Consell Insular de Menorca. Maó.

JIMÉNEZ, H.; PRADOS, F.; DE NICOLÁS, J. C.; ADROHER, A. M.; MARTÍNEZ, J. J. (2017a). Contextos cerámicos en Torrellafuda (Ciutadella, Menorca). Análisis de material de superficie. A: ANGLADA, M.; RIERA, M.; MARTÍNEZ, A. (coords.). *VII Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears (Maó, 2016)*. Consell Insular de Menorca / Secció d'Arqueologia del CDLIB: 161-171.

JIMÉNEZ, H.; PRADOS, F.; DE NICOLÁS, J. C.; ADROHER, A. M.; TORRES, O.; MARTÍNEZ, J. J.; GARCÍA, I.; LÓPEZ, D.; EXPÓSITO, D.; CARBONELL, S. (2017b). Prospección arqueológica en Torrellafuda (Ciutadella, Menorca). Al encuentro de la Menorca púnica. A: PRADOS, F.; JIMÉNEZ, H.; MARTÍNEZ, J. J. (coords.). *Menorca entre fenicis i púnics*. Universidad de Murcia (Publicaciones del CEPOAT, 2) / Cercle Artístic de Ciutadella (Publicacions des Born, 25). Múrcia: 181-200.

JIMÉNEZ, H., Y TORRES, O. (2021). De la Protohistoria a la Historia en Menorca. Arquitectura y organización espacial en Son Catlar (Ciutadella, Menorca). *Archivo Español de Arqueología*, 94. Disponible a Internet: <https://doi.org/10.3989/aespa.094.021.17> (data de consulta, 30/10/2021).

JIMÉNEZ, H.; PRADOS, F.; DE NICOLÁS, J. C.; ADROHER, A. M. (2022). Punic Amphorae in Post-Talayotic Menorca (fifth to first century BCE). A: DOCTER, R.; GUBEL, E.; MARTÍNEZ, V.; PERUGINI, A. (eds.). *Amphorae in the phoenician-punic world. The State of the Art*. Ancient Near Eastern Studies, Supplement 62. Leuven-Paris-Bristol, CT: 323-339.

JUAN, G. (1993). *El poblament de Menorca; de la prehistòria a la baixa romanitat (aproximació a una*

proposta d'anàlisi de distribució espacial). Treballs del Museu de Menorca, 13. Conselleria d'Educació, Cultura i Esports. Govern Balear. Maó.

JUAN, G.; DE NICOLÁS, J. C.; PONS, O. (2004). Menorca, segle IV-II aC, un mercat per al comerç ebusità. A: SANMARTÍ, J.; UGOLINI, D.; RAMON, J.; ASENSIO, D. (eds.). *La circulació d'àmfores al Mediterrani occidental durant la protohistòria (segles VIII-III aC): aspectes quantitius i anàlisi de continguts. Actes de la II Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell, 2002)*. Universitat de Barcelona (Arqueomediterrània, 8). Barcelona: 261-264.

JUAN, G., i PONS, O. (coords.) (2005). *Talatí de Dalt 1997-2001. 5 anys d'investigació a un jaciment talaiòtic "tipus" de Menorca*. Museu de Menorca (Treballs del Museu de Menorca, 29). Menorca.

JUAN, G., i PONS, O. (2007). Excavació i restauració d'un cercle d'habitació talaiòtic a Torre d'en Galmés. *L'arqueologia a Menorca: eina per al coneixement del passat*. Consell Insular de Menorca (Col·lecció Llibres del Patrimoni Històric i Cultural, 3). Maó: 165-183.

LANCEL, S. (1987). La céramique punique d'époque hellénistique. *Céramiques hellénistiques et romaines*; II. Université de Franche-Comté, Annales Littéraires de l'Université - Les Belles Lettres. Besançon-Paris: 331, 99-138.

LÓPEZ-MULLOR, A. (2013). Las cerámicas de Paredes Finas del final de la República Romana y el período Augusto-Tiberiano. A: RIBERA LACOMBA, A. (coord.). *Manual de cerámica romana. Del mundo helenístico al Imperio Romano*. Alcalá de Henares: Museo Arqueológico Regional; Colegio Oficial de Doctores y Licenciados en Filosofía y Letras y en Ciencias, Sección de Arqueología. Madrid: 149-190.

LULL, V.; MICÓ, R.; RIHUETE, C.; RISCH, R. (1999a). *La Cova des Càrritx y la Cova des Mussol. Ideología y sociedad en la prehistoria de Menorca*. Consell Insular de Menorca. Barcelona/Menorca.

LULL, V.; MICÓ, R.; RIHUETE, C.; RISCH, R. (1999b). *La Cova des Mussol, un lugar de culto en la Menorca prehistórica*. Consell Insular Menorca / Obra Social i Cultural Sa Nostra. Barcelona.

MORALES, J. V. (2005). Estudi zooarqueològic del jaciment de Talatí de Dalt: economia pecuària i exploració dels mamífers. A: JUAN, G., i PONS, O. (coords.). *Talatí de Dalt 1997-2001. 5 anys d'investigació a un jaciment talaiòtic "tipus" de Menorca*.

Museu de Menorca (Treballs del Museu de Menorca, 29). Menorca: 187-206.

MOREL, J. P. (1981). *Céramique campanienne : les formes*. École Française de Rome. Rome.

NOGUERA, J.; BLE, E.; VALDÉS, P. (2013). *La Segona Guerra Púnica al nord-est d'Ibèria: una revisió necessària*. Societat Catalana d'Arqueologia. Barcelona.

NOGUERA, J.; BLE, E.; VALDÉS, P. (2015). El campamento de la Palma - *Nova Classis* y la segunda guerra púnica en el norte del río Ebro". A: BELLÓN, J. P.; RUIZ, A.; MOLINOS, M.; RUEDA, C.; GÓMEZ, F. (eds.). *La Segunda Guerra Púnica en la península Ibérica. Baecula, Arqueología de una batalla*. Publicaciones de la Universidad de Jaén, Vicerrectorado de Proyección de la Cultura, Deportes y Responsabilidad Social, D.L. Jaén: 63-91.

PLANTALAMOR, L. (1991). *La arquitectura prehistòrica i protohistòrica de Menorca i el seu marc cultural*. Treballs del Museu de Menorca, 12. Conselleria d'Educació, Cultura i Esports. Govern Balear. Maó.

PLANTALAMOR, L. (2000). Datos arqueológicos sobre Trepucó i Mahón durante la II Guerra Púnica. A: BARTHÉLEMY, M., y AUBET, M. E. (coords.). *Actas del IV C.I.E.F.P. (Cádiz, 1995)*. Universidad de Cádiz, Servicio de Publicaciones. Cádiz: 1681-1691.

PLANTALAMOR, L., i RITA, M. C. (1986a). *Guia arqueològica del poblat talaiòtic de Trepucó*. Consell Insular de Menorca. Ciutadella de Menorca.

PLANTALAMOR, L., y RITA, M. C. (1986b). Influencia colonial en la cerámica indígena del Talayótico Final en Menorca. A: DEL OLMO, G., y AUBET, M. A. (eds.). *Los fenicios en la península Ibérica. Volumen II: epigrafía y lengua. Gléptica y numismática. Expansión e interacción cultural. Apéndice: el elemento púnico en la cultura talayótica*. Editorial AUSA. Sabadell: 377-385.

PLANTALAMOR, L., i RITA, M. C. (1995). Arqueologia prehistòrica i protohistòrica. *Enciclopèdia de Menorca*; VIII. Obra Cultural de Menorca. Maó.

PLANTALAMOR, L., y PONS, O. (1996). La ciudad romana de Mahón: estado de la cuestión. A: KHANOUSSI, M.; RUGGERI, P.; VISMAR, C. (eds.). *L'Africa Romana, Atti dell'XI Convegno di Studio (Cartagine-Tunisia, 1994)*. Editrice Il Torchietto. Sasser: 1007-1016.

PLANTALAMOR, L., i VAN STRYDONCK, M. (1997). *La cronologia de la prehistòria de Menorca (noves da-*

tacions de 14C). Museu de Menorca (Treballs del Museu de Menorca, 20). Palma.

PONS, O. (2005). Desenvolupament de l'excavació i estudi de materials. A: JUAN, G., I PONS, O. (coords.). *Talatí de Dalt 1997-2001. 5 anys d'investigació a un jaciment talaiòtic "tipus" de Menorca*. Museu de Menorca (Treballs del Museu de Menorca, 29). Maó: 25-174.

PONS, O. (2020). La presència punicoebusitana a Menorca. Estat de la qüestió. A: CALVO, M., Y COSTA, B. (eds.). *La presencia púnico-ebusitana en las Baleares revisada: Nuevos enfoques, nuevos hallazgos, nuevas perspectivas: XXXI Jornadas de Arqueología Fenicio-Púnica (Eivissa, 2016)*. Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera. Eivissa: 89-132.

PONS, O., I SALVÀ, B. (2015). La ceràmica campaniana A del fondejador de Calescoves i els poblats talaiòtics de Trepucó i Son Catlar. A: ANDREU, C.; FERRANDO, C.; PONS, O. (eds.). *L'entreteixit del temps. Miscel·lània d'estudis en homenatge a Lluís Plantalamor Massanet*. Govern de les Illes Balears. Palma: 337-348.

PRADOS, F.; DE NICOLÁS, J. C.; JIMÉNEZ, H.; MARTÍNEZ, J. J.; TORRES, O. (2015). Culturas arquitectónicas púnicas. Menorca como laboratorio de análisis. A: MARTÍNEZ, A., I GRAZIANI, G.; (coords.). *VI Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears (Formentera, 2014)*. Consell Insular de Formentera / Secció d'Arqueologia del CDLIB: 185-192.

PRADOS, F., I JIMÉNEZ, H. (2017). Menorca entre fenicios y púnicos: una aproximación arqueológica desde la arquitectura defensiva. A: PRADOS, F.; JIMÉNEZ, H.; MARTÍNEZ, J. J. (coords.). *Menorca entre fenicis i púnics*. Universidad de Murcia (Publicaciones del CEPOAT, 2) / Cercle Artístic de Ciutadella (Publicacions des Born, 25). Murcia: 105-136.

PRADOS, F.; JIMÉNEZ, H.; LEÓN, M. J.; ADROHER, A. M.; DE NICOLÁS, J. C.; MARTÍNEZ, J. J. (2017). Menorca entre Cartago y Roma: avance de la excavación arqueológica del proyecto Modular en el poblado de Son Catlar (Ciutadella). A: ANGLADA, M.; RIERA, M.; MARTÍNEZ, A. (coords.). *VII Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears (Maó, 2016)*. Consell Insular de Menorca / Secció d'Arqueologia del CDLIB: 153-160.

PRADOS, F.; JIMÉNEZ, H.; LEÓN, M. J.; DE NICOLÁS, J. C.; ADROHER, A. M.; TORRES, O. (2020a). Entre Cartago y Roma. Son Catlar y el impacto púni-

co en Menorca. A: CELESTINO, S., Y RODRÍGUEZ, E. (eds.). *Un viaje entre el Oriente y el Occidente del Mediterráneo. Actas del IX Congreso Internacional de Estudios Fenicios y Púnicos (Mérida, 2018)*. Instituto de Arqueología de Mérida (Mytra: Monografías y Trabajos de Arqueología, 5): 969-979.

PRADOS, F.; JIMÉNEZ, H.; LEÓN, M. J.; DE NICOLÁS, J. C.; ADROHER, A. M.; TORRES, O.; CARBONELL, S. (2020b). Son Catlar 2017-2018. Intervencions del projecte modular a Menorca. A: HERNÁNDEZ-GASCH, J.; RIVAS, M. J.; RIVAS, M. (coords.). *VIII Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears (Alcúdia 2018)*. Departament de Cultura, Patrimoni i Esports del Consell de Mallorca / Secció d'Arqueologia del CDLIB: 139-145.

PRADOS, F.; JIMÉNEZ, H.; TORRES, O. (2021). Un nuevo hito para el estudio de la poliorcética púnica. El acceso en codo de Son Catlar (Ciutadella, Menorca). *Gladius*, 41: 25-43. Disponible a Internet: <https://doi.org/10.3989/gladius.2021.02> (data de consulta, 30/10/2021).

RAMON, J. (1993). IM-50 Eivissa. *Gala: Revista d'Arqueologia, Antropologia i Patrimoni*, 2: 69-88.

RAMON, J. (1995). *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo Central y Occidental*. Consell Insular d'Eivissa i Formentera / Universitat de Barcelona (Col·lecció Instrument, 2). Barcelona.

RAMON, J. (1997). FE-13. *Un taller alfarero de época púnica en Ses Figueretes (Eivissa)*. Museu d'Eivissa i Formentera (Treballs del Museu d'Eivissa i Formentera, 39). Eivissa.

RAMON, J. (2012). La cerámica púnico-ebusitana en época tardía (siglos III-I a.C.). A: BERNAL, D., Y RIBERA, A. (eds.). *Cerámicas hispanorromanas; II*. Producciones Regionales. Universidad de Cádiz. Cádiz: 583-617.

RAMON, J. (2017). ¿Pecios y colonias? Materiales púnicos en las Islas Baleares. A: PRADOS, F.; JIMÉNEZ, H.; MARTÍNEZ, J. J. (coords.). *Menorca entre fenicis i púnics*. Universidad de Murcia (Publicaciones del CEPOAT, 2) / Cercle Artístic de Ciutadella (Publicacions des Born, 25). Murcia: 41-84.

RITA, C. (2022). MAGO, un canvi de paradigma: de l'indigenisme a la romanització a l'illa de Menorca. *Randa*, 87. Publicacions de l'Abadia de Montserrat (*Homenatge a Josep Amengual i Batle*, I). Barcelona: 7-27.

- RIUDAVETS, I., I FERRER, A. (2022). *La cultura talaiòtica de Menorca: una illa entre l'edat del bronze i l'edat del ferro*. Editorial Dilema. Madrid.
- ROSSELLÓ, G. (1986). *El poblado prehistórico de Torre d'en Gaumés (Alaior)*. Institut d'Estudis Balearics (Monuments de les Illes Balears, 3). Palma.
- SÁNCHEZ, M. L. (2003). La ciudad de Mago (Maó, Menorca): continuidades y rupturas. *Mayurqa*, 29: 97-109.
- SÁNCHEZ, M. L. (2009). Tito Livio y las 'Insulae Baliares'. A: CONDE, P., Y VELÁZQUEZ, I. (eds.). *La Filología Latina: mil años más. IV Congreso de la Sociedad de Estudios Latinos (Medina del Campo, 2003)*. Instituto Castellano y Leonés de la Lengua: Sociedad de Estudios Latinos. Burgos: 1987-1996.
- SANMARTÍ, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.; SALAS, M. (2002). El comerç protohistòric al nord de l'illa de Mallorca. *Cypselà*, 14: 107-124.
- TORRES, O. (2016). Caracterizando el postalayótico balear (550-123 a.C.): arquitectura doméstica y sociedad bajo órbita púnica. A: CUTILLAS, E. (coord.). *La diversidad en la investigación humanística. V Jornadas de Investigación de la Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Alicante (Alacant 2015)*. Universitat d'Alacant, Facultat de Filosofia i Lletres. Alacant: 191-198.
- TORRES, O. (2017). Cercles menorquins: aproximación a la influencia de la arquitectura púnica en las viviendas postalayóticas de Menorca. A: PRADOS, F.; JIMÉNEZ, H.; MARTÍNEZ, J. J. (coords.). *Menorca entre fenicis i púnics*. Universidad de Murcia (Publicaciones del CEPOAT, 2) / Cercle Artístic de Ciutadella (Publicacions des Born, 25). Murcia: 231-244.
- TORRES, O. (2022). 3.7. Son Catlar (Ciutadella de Menorca, Menorca). A: HERNÁNDEZ-GASCH, J.; TORRES, O.; PUIG, A. (coords.). *Murades de la segona edat del ferro a les Illes Balears*. Universitat d'Alacant. Instituto Universitario de Investigación en Arqueología y Patrimonio Histórico (Col·lecció Petracos, 7) / Consell de Menorca / Ajuntament de Son Servera: 91-95.
- TORRES, O. Y DE NICOLÁS, J. C. (2020). La Casa de l'Aeroport: una vivienda paradigmàtica de la Menorca protohistòrica y romana (ss. IV a.n.e.-II n.e.). *Cuadernos de Prehistoria de Granada*, 30: 459-478.
- ZUCCA, R. (1998). *Insulae Baliares. Le isole Baleari sotto il dominio romano*. Carocci Editori. Roma.